

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL
NAZİRLİYİ**

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİ**

AZƏRBAYCAN VƏ ATƏT

Dərs vəsaiti

Bakı – 2010

M Ü N D Ə R İ C A T

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı	
ATƏM-in yaranması və onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri	
ATƏM-in sülhü təmin etmək cəhdləri	
Azərbaycanın ATƏM-ə üzv olması	
ATƏT-in Minsk Qrupunun yaradılması	
1993-cü ildən sonra Ermənistan, Azərbaycan və ABŞ arasında	
Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ATƏT çərçivəsində müzakirəsi	
ATƏT çərçivəsində Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli perspektivləri	

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARLA ƏMƏKDAŞLIĞI

Müstəqillik əldə etdikdən sonra demokratik dövlət quruluşu yoluna qədəm qoymuş gənc Azərbaycan Respublikasının üzvləşdiyi sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin müvəffəqiyyətli həlli onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyi, ayrı-ayrı ölkələrlə milli dövlət mənafələrinə cavab verən qarşılıqlı faydalı əlaqələrin və dünya birliyinə inteqrasiyası prosesinin intensivliyi ilə sıx bağlı idi. Bu mənada Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr sistemində layiqli yer tutması üçün dünya siyasətinin formalaşmasında aparıcı rol oynayan dövlətlərlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məhz buna görə də, dünya birliyinə tamhüquqlu üzv kimi daxil olmağa çalışan, müstəqilliyinin ilk kövrək addımlarını atan və Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazi bütövlüyü pozulmuş Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində dünya birliyinə inteqrasiyası, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin, beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin xüsusi səlahiyyətli subyektinə çevrilmiş beynəlxalq təşkilatlar XXI əsrdə mövcud olan dünya nizamının tərkibində özünəməxsus və kifayət qədər əhəmiyyətli mövqeyə malikdirlər. Ümumiyyətlə, beynəlxalq təşkilatların yaranması mərhələlərinə nəzər saldıqda görürük ki, beynəlxalq təşkilatların yaranması tarixi çox da qədim keçmişə gedib. Lakin tarix boyu dövlətlərin bu və ya digər şəkildə, müxtəlif məqsədlərlə yaradılmış birlikləri mövcud olmuşdur. Mahiyyət, quruluş və struktur baxımından müasir beynəlxalq təşkilatlara oxşar təşkilatlar isə XIX əsrdə meydana gəlməyə başlamışdır.

XX əsrdə, xüsusən XX əsrin II yarısından beynəlxalq təşkilatların dünya siyasi arenasında rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Azərbaycan qarşıya çıxan bir sıra mühüm problemlərin, ilk növbədə, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi, Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll olunması, bazar iqtisadiyyatı istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi və dünya inteqrasiya prosesinə sıx cəlb olunmasında beynəlxalq təşkilatların rolundan istifadə etmək məqsədilə qısa müddət ərzində BMT, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransı Təşkilatı, Türk Dövlətləri Birliyi, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Ümumdünya Bərpa və İnkişaf Bankı və İslam İnkişaf Bankının üzvü oldu, Parlamentlərarası İttifaq, Avropa Birliyi, Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, NATO və başqa beynəlxalq və regional qurumlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratdı. 2001-ci ilin yanvar ayında Azərbaycan Avropa Şurasına bərabərhüquqlu üzv olaraq qəbul edildi.

Azərbaycan NATO-nun üzvü olmasa da, bu üfüqdə "Sülh naminə tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmaqla və "Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı" imzalamaqla Şimalı Atlantika Alyansı üzvü ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açmışdır.

Azərbaycan xarici siyasət xəttində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi məsələlərinə də böyük diqqət yetirilir. Hazırda dünyada təxminən 4 mindən çox beynəlxalq və məhəlli təşkilat mövcuddur ki, bunlardan 300-dən çoxu hökumətlərarası təşkilatlardır. Beynəlxalq təşkilatlara üzv olmaq, onların işlərində iştirak etmək, onlarla səmərəli iş qurmaq Azərbaycanın problemlərini, Azərbaycanın həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bu imkanlardan geniş istifadə edilməsi zəruridir.

Hazırda Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Avropa Şurası (AŞ), Müstəqil Dövlətlər Birliyi, GUÖAM, İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT), Parlamentlərarası İttifaq (PI), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) kimi beynəlxalq təşkilatla-

rın üzvü olmaqla bərabər, Avropa Birliyi, NATO, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, islam İnkişaf Bankı və digər təşkilatlarla da fəal əməkdaşlıq edir. Azərbaycan yeni-yeni kollektiv sənədlərə və beynəlxalq müqavilələrə qoşulur.

Müasir dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminin ənənəvi aktorları hesab olunan milli dövlətlərlə yanaşı, beynəlxalq təşkilatların rolu da getdikcə genişlənir. Hazırda beynəlxalq təşkilatlar mürəkkəb bir sistem təşkil edərək dövlətlərarası münasibətlərdə, xüsusən dünyada gedən siyasi proseslərdə özünəməxsus rol oynayır. Onların beynəlxalq həyata mühüm və həlledici təsir göstərməsi müxtəlif tarixi mərhələlərdən keçərək, müasir dövrdə bu münasibətlərin institutlaşmasında, dövlətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin və əməkdaşlığın yaranmasında ciddi amilə çevrilmişdir.

Beynəlxalq təşkilatlar müasir dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərdə, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Onların yaranması tarixi gerçəkliyin tələblərindən irəli gəlir və beynəlxalq səviyyədə qlobal məsələlərin, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir.

XX əsrin sonunda sosializm sisteminin iflası və “soyuq müharibə»nin təcridən aradan qaldırılması beynəlxalq və məhəlli təşkilatların fəaliyyətində keyfiyyətcə yeni mərhələnin başlanmasına imkan verdi. İdeoloji qarşıdurmanın dəf olunması və qarşılıqlı etimadın güclənməsi ilə dünyada siyasi iqlimin ümumən mülayimləşməsi, beynəlxalq təşkilatların, xüsusən də BMT, NATO və ATƏT-in yaxından iştirakı ilə ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində yaranmış bir sıra hərbi münaqişələrin, o cümlədən, İraqın Küveytə qarşı hərbi təcavüzünün aradan qaldırılması və Bosniya probleminin həll olunması beynəlxalq aləmdə bu təşkilatların rolunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltdi.

Bu mənada hər bir dövlətin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin qorunması tələbləri beynəlxalq və regional mübahisələrin dinc yolla nizamlanması üçün geniş tədbirlər sistemini nəzərdə tutan hüquqi-normativ bazaya əsaslanan, dövlət-

lərin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasında beynəlxalq hüquq normalarına söykənən və bu normaların təminatçısı rolunu yerinə yetirən beynəlxalq təşkilatlarla sıx əlaqələrin yaradılması zəruriliyini təsdiq edir.

Bununla yanaşı, həmin təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərin intensiv inkişaf etdirilməsi həm digər dövlətlərlə çoxşaxəli siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni və humanitar əməkdaşlığın daha səmərəli həyata keçirilməsinə, həm də ölkədə baş verən proseslər haqqında obyektiv beynəlxalq ictimai rəyin formalaşmasına əsaslı təsir göstərmək imkanlarını genişləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq və regional qurumlarda bilavasitə təmsil olunmaqla, onların potensial imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə etmək mümkündür.

İstiqlaliyyət əldə etmiş hər bir dövlət özünün suveren hüquqlarını qorumaq, dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli yer tutmaq və meydana çıxmış münaqişələri həll etmək üçün ardıcıl və prinsipial xarici siyasət yürüdərək qonşu ölkələr və dünyanın nüfuzlu dövlətləri ilə yanaşı, onların təmsil olunduğu bütün beynəlxalq və məhəlli təşkilatlarla da geniş əməkdaşlıq əlaqələri qurmağa ehtiyac duyur.

Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət quruculuğu prosesində üzləşdiyi problemlərin həll edilməsində bu təşkilatların siyasi və iqtisadi potensialından istifadə etməyə səy göstərir. Hazırda Azərbaycanın dünya birliyinə sıx inteqrasiya olunmasında BMT, Avropa Şurası, ATƏT, İKT, NATO və b. Beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynayır.

BMT Nizamnaməsinə, ATƏT və Avropa Şurası prinsiplərinə, dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş digər beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan Azərbaycan Respublikası dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları ilə fəal və genişmiqyaslı əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq siyasi, iqtisadi, mədəni, humanitar, hərbi və s. sahələri əhatə edərək çoxşaxəli xarakter daşıyır və Azərbaycanın maraqlarının daha dolğun ifadə olunmasına, beynəlxalq aləmdə aparıcı rol oynayan dövlətlər qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir.

ATƏM-in YARANMASI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİRİ

Helsinki Yekun Aktı:

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropa məkanı da daxil olmaqla bütün bəşəriyyət etnik münaqişələrin, terrorun, trans-narkobiznesin, çirkli pulların yuyulmasının şahidi və iştirakçısına çevrildi. Bundan əlavə, iri dövlətlər arasında mürəkəb vəziyyət, "soyuq müharibə"nin ən isti çağlarını yaşaması bütün dünyada yeni nizam-intizamın yaradılmasını tələb edirdi.

Məhz belə bir şəraitdə, ATƏT, 1973-cü ildə sosialist və kapitalist sistemini təmsil edən Avropa ölkələri arasında diplomatik qurum kimi formalaşaraq, beynəlxalq münasibətlər sistemində aparıcı mövqelərdən birini tutmağa başlamışdır. Bu təşkilat 1995-ci ilə qədər Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sözügedən müşavirədə təmsilçilik heterogen xarakter daşımış, təşkilatın üzv dövlətləri siyasi münasibətlər baxımından fərqlənmiş, onların bir qismi NATO-nu, digərləri Varşava Müqaviləsi Təşkilatını təmsil etmişdir.

ATƏT 1970-ci illərdə dünyada ağır abu-havanın hələ də mövcud olduğu, Qərblə Şərq arasında çəxtərəfli foruma, dialoqa ehtiyac duyulduğu bir zamanda yaradılmışdır. Əsası 1972-ci ilin sonunda qoyulmuş və rəsmi olaraq 3 iyul 1973-cü ildə açıq elan edilən Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi istər sıralarında birləşdirdiyi dövlətlərin sayına, istərsə də əhatə etdiyi coğrafi məkanın ölçülərinə görə ən nəhəng regional təşkilatdır. Onun hüduddlarına Avropa, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri, habelə Şimali Amerikanın iki nəhəng ölkəsi daxildir. Bu təşkilat öz daxilində həm avro-atlantik, həm də avro-asiya məkanı ölkələrini cəmləşdirir. Yarandığı gündən başlayaraq ATƏM təhlükəsizlik məsələlərinə daha geniş və əhatəli anlayışda yanaşır. Belə ki, ATƏT çərçivəsində insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinə, iqtisadi-sosial və mədəni sahədə əməkdaşlıq məsələlərinə və ətraf mühitin müha-

fizəsi probleminə də hərbi-siyasi stabilliyin təmin olunması qədər mühüm əhəmiyyət verilir. Belə hesab olunur ki, yuxarıda sadalananlar olmadan hərbi və siyasi sahədə stabilliyin tam bərqərar olunması mümkün deyildir. Odur ki, ATƏT üzvü olan dövlətlər həmişə çalışır ki, təhlükəsizlik məsələlərinin müxtəlif aspektləri və ölçüləri olan hərbi-siyasi, iqtisadi və insan inkişafı məsələləri bir-birini tamamlasın.

1975-ci ildə avqust ayının 1-də Helsinkidə 35 dövlətin iştirakı ilə 1972-ci ilin noyabrında başlamış proseslərin yekunu olaraq "Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi Yekun Aktı" imzalandı.

Birinci Dünya müharibəsinin başlandığı 1914-cü ildən sonra bu, Avropa dövlətlərinin ümumi məxrəcə gələ bildikləri ilk forum idi.

1975-ci il "soyuq müharibə" illərində qarşı duran iki sistem arasında münasibətlərin "istiləşməsinin" zirvəsi idi.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə ilk çağırış istər Avropa tarixində, istərsə də beynəlxalq münasibətlər tarixində ən əlamətdar hadisələrdən hesab edilir. Müşavirənin ilk mərhələsi 3-7 iyul 1973-cü ili əhatə edir. Bu mərhələ Finlandiyanın paytaxtı Helsinkidə Müşavirəyə üzv dövlətlərin xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilirdi. Bu görüşdə ABŞ və Kanada da daxil olmaqla 33 dövlətin nümayəndəsi iştirak edirdi. Əsas müzakirə obyektini müşavirənin gələcək prosedur mərhələlərini müəyyən etməkdən ibarət idi. Eyni zamanda, sonrakı müddəalarda müzakirə olunan məsələlər sırasında yer almışdı:

1. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri;
2. İqtisadiyyat, elm və texnika, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq;
3. Humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq;
4. Müşavirədən sonrakı fəaliyyət perspektivləri.

Müşavirənin ikinci mərhələsi Cenevrədə 18 sentyabr 1973-ci il tarixdən 21 iyul 1975-ci il tarixinə qədər bir dövrü əhatə etmişdi. Bütün üzv dövlətlərin nümayəndələrinin təmsil olduğu xüsusi olaraq yaradılmış Koordinasiya Şurası Müşavirəyə rəhbərliyi öz öhdəsinə götürmüşdü.

Üçüncü və eyni zamanda, sonuncu mərhələ də 1975-ci il 30 iyuldan 1 avqusta qədər Helsinkidə keçirilmişdi. Bu görüşdə iştirakçı üzv dövlətlər ən yüksək səviyyəli tərkibdə iştirak edərək "Yekun Aktı"nı imzalamışdır.

Helsinki Aktını imzalayan dövlətlər aktda nəzərdə tutulmuş müddəalara əməl etməyi öz öhdələrinə götürdü. Bu müddəalar "Helsinki Onluğu" adlanır və aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Suverenliyə xas olan suveren bərabərlik və hüquqlara hörmət;

2. Güclə hədələməmək və güc tətbiq etməmək;

3. Sərhədlərin toxunulmazlığı;

4. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü;

5. Mübahisələrin dinc yolla həlli;

6. Daxili işlərə qarışmamaq;

7. Fikir, vicdan, din və əqidə azadlıqları da daxil olmaqla insan hüquqlarına əsas azadlıqların hörməti;

8. Bərabərhüquqluluq və xalqların öz müqəddəratlarını müəyyən etmək hüququ;

9. Dövlətlərarası əməkdaşlıq;

10. Beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş öhdəliklərə vicdanla əməl etmək.

ATƏT-in xüsusiyyətləri:

ATƏT-in bir təşkilat kimi özünəməxsus, onu digər təşkilatlardan fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

ATƏT-in təhlükəsizlik məsələlərinə hərtərəfli yanaşma xüsusiyyətlərindən biri, onun bütün konfliktlərin başlanğıc fazasından sonuncu mərhələsinədək bütün proseslərdə fəal iştirak etməsidir.

ATƏT-i digər beynəlxalq qurumlardan fərqləndirən mühüm və unikal bir xüsusiyyəti də vardır ki, bu da onun formal olaraq beynəlxalq-hüquqi statusa malik olmasıdır. ATƏT çərçivəsində qəbul olunan sənədlərin siyasi öhdəlik qoyan qərarlar olmasına baxmayaraq bu sənədlər məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyildir.

Eyni zamanda, ATƏT-in mövcud olan bir çox atributları bütün beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatlara məxsus olan strukturları ilə eynidir. Belə ki, onun daimi fəaliyyət göstərən rəhbər orqanları, daimi mənzil qərgahı və institutları, daimi işçi personalı, davamlı fəaliyyət təminatlı yerli bölmələri vardır. ATƏT-in bir çox sənədləri hüquqi formada ifadə olunmuşdur və onların şərhə beynəlxalq hüquqi prinsiplərlə tanışlıq tələb edir. Bu sənədlər bir çox beynəlxalq müqavilələrin tipinə bənzəyir.

ATƏT-in unikallığı ondadır ki, hətta onun qəbul etdiyi sənədlər məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa belə, onun səmərəliliyi azalmır. Yüksək səviyyədə imzalanmış hər hansı bir sənədi, istənilən beynəlxalq - hüquqi çəkiyə bərabər hesab etmək olar. Belə sənədlər içərisində, şübhəsiz ki, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi Helsinki Yekun aktı xüsusi bir mövqeyə malikdir.

ATƏT-in məqsəd və vəzifələri:

Bu gün Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının məqsəd və vəzifələri çoxşaxəlidir:

- Avropa ölkələri arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına yardım edilməsi;
- Lokal münaqişələrin aradan qaldırılması, mübahisələrin dinc yolla həlli, silahlara nəzarət üzrə danışıqların aparılması;
- Preventiv (qabaqlayıcı) diplomatiya, təhlükəsizliyə qarşı real və ehtimal olunan təhlükələrin aradan qaldırılması, əməkdaşlığa əsaslanan təhlükəsizlik sisteminin yaradılması;
- İştirakçı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına dəstək vermək.

ATƏT-in strukturu:

ATƏT-in uğurlu fəaliyyəti üçün çoxşaxəli təşkilati struktur hazırlandı. Həmin struktura daxildir:

- Dövlət və hökumət başçılarının görüşləri;
- İcmal konfransları;
- Nazirlər Şurası;
- Parlament Assambleyası;
- Rəhbər Şura;
- Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq forumu;
- Fəaliyyətdə olan sədr;
- Sədrilər Şurası;
- ATƏT-in Baş katibi;
- ATƏT-in Katibliyi;
- Milli azlıqların işləri üzrə Ali Komissar;
- Demokratik institutlar və insan hüquqları bürosu;
- ATƏT-in missiyaları;
- Sanksiyaların dəstəklənməsi üzrə Missiyalar;
- Barışıq və Arbitraj Məhkəməsi;
- Birgə məsləhət qrupu;
- Açıq səma üzrə məsləhət komissiyası;

Yeni Avropa üçün Paris xartiyası:

Ötən əsrin səksəncinci illərinin ikinci yarısında Sovet İttifaqında və Şərqi Avropada başlamış proseslər ATƏM-in fəaliyyətinin genişlənməsinə səbəb oldu. 1990-cı ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi yalnız görüşlər və konfranslar keçirmək, həmin görüş və konfranslarda normalar və öhdəliklər hazırlamaq onların yerinə yetirilməsinin gedişini izləməklə kifayətlənmirdi. Onun fəaliyyətində dönüş nöqtəsi isə ATƏM-in üzvü olan dövlətlərin 19-21 noyabr 1990-cı il tarixdinə Parisdə keçirdikləri yüksək səviyyəli görüş oldu. Görüşdə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin fəaliyyətində mühüm rol oynayan sənəd – Yeni Avropa üçün Paris Xartiyası qəbul olundu.

Sənəd Avropada baş verən tarixi prosesləri idarə etmək və soyuq müharibənin başa çatması ilə bağlı ATƏM qarşısında yeni çağırışlara cavab vermək kimi mühüm missiya qoydu.

Sənədin preanulasında qeyd olunurdu: "Avropa keçmişin mirasından azad olmaqdadır. Kişilərin və qadınların hünəri, xalqların iradəsi və Helsinki Yekun Aktının gücü Avropada demokratiyanın, sülhün və birliyin yeni mərhələsini açdı".

Sənəddə Helsinki yekun aktında əks olunmuş 10 prinsipə sadıqlıq ifadə olmaqla yanaşı, mühüm beynəlxalq sənədlərdə əks olunmuş və insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmiş bir sıra prinsiplər bir daha təsdiq olunurdu:

ATƏM-dən ATƏT-ə gedən yol:

5-6 dekabr 1994-cü ildə ATƏM-in Budapeşt Zirvə toplantısı keçirilmişdir. Budapeşt sammitinin nəticələrinə əsasən ATƏM 1 yanvar 1995-ci ildən yeni Avropanın Sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, üzv dövlətlərin təhlükəsizliyini və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən, özünüidarə mexanizmləri olan ümumavropa təşkilatına – ATƏT-ə çevrildi.

ATƏM-in SÜLHÜ TƏMİN ETMƏK CƏHDLƏRİ

Helsinkidən sonra Avropa siyasətində, xüsusən Ümumavropa prosesinin yaxşılaşmasında iki zidd istiqamət hiss olunurdu. Birinci "Helsinki ruhunu" davam etdirmək istiqamətini götürmüşdü. İkinci xətt Helsinki razılaşmalarını pozmağa cəhd edirdi. Birinci xətti beynəlxalq aləmdə SSRİ-nin fəaliyyəti, ikincisini ABŞ-ın siyasəti ilə bağlayırdılar. Amma hər iki ölkədə öz dövlətinin rəsmi siyasətinə uyğun gəlməyən müəyyən dairələr mövcud idi.

SSRİ-nin "Helsinki ruhuna" bilavasitə tərəfdar olmasını 1977-ci il Konstitusiyasına ATƏM-in Yekun aktında şərh edilmiş bütün on prinsipin daxil olunması sübut edirdi: "SSRİ-nin digər dövlətlər ilə münasibətləri suveren bərabərlik; zor işlətməmək və ya zor işlətməklə hədələməmək; sərhədlərin pozulmazlığı; dövlətlərin ərazi bütövlüyü; mübahisələrin dinc yolla nizama salınması; daxili işlərə qarışmamaq; insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara hörmət edilməsi; xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ; dövlətlər arasında əməkdaşlıq; beynəlxalq hüquq sahəsində təəhhüdlərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsiplərinə riayət edilməsi əsasında həyata keçirilir".

1975-ci ildən etibarən ilk dəfə Qərbi Avropa və Şərqi Avropa ölkələri arasında münasibətlərdə yüksək səviyyədə görüşlər keçirilməyə başlandı. Siyasi məsləhətləşmələr, xarici səfərlər əsas vasitə hesab olundu.

Ümumavropa müşavirəsindən sonra ötən vaxt göstərdi ki, Yekun Aktının həyata keçirilməsi işi Avropa siyasi həyatının əsas istiqamətlərindən biri oldu və onun mahiyyətini zənginləşdirdi.

Avropada dövlətlər arasında siyasi məsləhətləşmələr təcrübəsi genişləndi, onlarca saziş bağlandı. Yekun Aktının müddələrinin həyata keçməsi məsələləri beynəlxalq təşkilatlarda – BMT, YUNESKO, Avropa İqtisadi Komissiyasında

müzakirə obyektı oldu. Gərginliyin zəifləməsinin davam etdirilməsində L.Brejnevin Fransa və AFR-ə səfərləri böyük rol oynadı.

1977-ci ilin iyununda Sovet-Fransa sammiti zamanı beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi barəsində birgə bəyanat imzalandı, 1975-ci ilin Yekun Aktının müddəalarını həyata keçirmək işi əsas məsələ hesab olundu. Hər iki dövlət bu siyasətin dərinləşməsi üçün həmrəy olduqlarını bildirdi. L.Brejnev və Jiskar d'Esten Sovet-Fransa Bəyannaməsini, beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi haqqında Sovet İttifaqı və Fransanın birgə bəyanatını, nüvə silahını yaymamaq haqqında Sovet-Fransa Bəyannaməsini imzaladılar. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi yolunda mühüm mərhələni təşkil edən 1966-cı il Sovet-Fransa Bəyannaməsindən başlayaraq bütün sənədlərin tarixi əhəmiyyəti bəyan edildi. Beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi barəsində birgə bəyanatda deyilirdi: "Onlar daha çox dövlətlərin gərginliyin zəifləməsinə çalışmasından və gərginliyin zəifləməsinin ümumi xarakter almasından məmnun olduqlarını bildirirlər".

Birgə bəyanatda bildirilirdi ki, Sovet İttifaqı və Fransa hesab edir ki, bütün dövlətlərin beynəlxalq gərginliyin zəifləməsi uğrunda göstərdikləri səylər davam etməli və aşağıdakı yollarla genişlənməlidir:

- ATƏM-in Yekun Aktının həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə göstərilən bütün cəhdlərə fəal kömək göstərilməsi;
- tərksilah yolunda ciddi təşəbbüslər göstərilməsi;
- gərginliyin zəifləməsi ruhunun inkişafı yolunda göstərilən cəhdlər blok siyasəti işinə mane olmamalıdır;
- başqa dövlətlərin daxili işinə qarışmamaq, onların suverenlik və müstəqilliyinə hörmət edilməsi;
- digər dövlətlərin qanuni mənafeələrinə və onların nöqteyi-nəzərlərinə hörmətlə yanaşmaq;
- dövlətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərdə əlverişli şəraiti saxlayıb möhkəmlətmək;

– insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı onların arasındakı əlaqələrin inkişafı vasitəsilə rəğbətləndirmək, xalqların həyat və mədəniyyətini əlaqəli tanışlıq yolu ilə genişləndirmək;
– bunun xalqlar arasında dostluq hisslərini və qarşılıqlı etimadı möhkəmləndirmək.

1978-ci ilin mayında L.İ.Brejnev AFR-ə səfər etdi. Hər iki ölkənin rəhbərləri 70-ci illərin əvvəllərindən başlanan dinc yanaşı yaşamaq ruhunda nizama salınan siyasi sabitliyin sarsılmaz olduğunu birmənalı surətdə bir daha təsdiq etdilər.

Birgə Bəyannamədə hər iki tərəf siyasi əməkdaşlığı möhkəm özüldə inkişaf etdirmək əzmində olduqlarını bildirdilər. Bu, ikitərəfli münasibətlərə, habelə dinc yanaşı yaşamaq, sürətlə silahlanmanın dayandırılması kimi mühüm beynəlxalq məsələlərə aid edilirdi. SSRİ və AFR gərginliyin zəifləməsi prosesini genişləndirmək və dərinləşdirmək əzmində olduqlarını bildirdi. Bu məqsədə nail olmaq üçün tərəflər "dünyanın bütün rayonlarında sülh və təhlükəsizliyi qoruyacaqlarını, müstəqil olaraq öz iqtisadi və siyasi imkanlarından istifadə edəcəklərini bildirdilər". İtaliyanın xarici işlər naziri A.Forlani 1977-ci ilin yanvarında SSRİ-yə səfəri zamanı xristian-demokrat partiyasının orqanı "Popolo" qəzetinə verdiyi müsahibədə Moskva görüşlərinin qarşılıqlı anlaşma şəklində keçdiyini bildirmişdi. "Popolo"-nun yazdığına görə İtaliya-Sovet münasibətləri "əla" və "yüksək səviyyədə" olmuşdu. Hər iki ölkənin qarşılıqlı siyasi münasibətlərinin daha da yüksəldilməsi xətti 1977-ci il yanvarın 14-də imzalanmış birgə rəsmi məlumatda qeyd edilmişdi. İtaliya tərəfi hərbi qarşudurmaı zəiflətmək və tərksilahın həyata keçirilməsinə kömək etmək yolu ilə siyasi gərginliyin zəiflədilməsini tamamlamağın vacib olmasını bildirmişdi. A.Forlani 1977-ci ilin fevralında bu tezisi Avropa İqtisadi Birliyinin xarici işlər nazirlərinin növbəti görüşündə irəli sürmüşdü.

Yuxarıların görüşlərinin əhəmiyyəti orada konkret sazişlərin əldə edilməsi, vaxtı çatmış beynəlxalq problemlərin

müsbət həlli üçün vacib olan bu və digər əlverişli mühitin yaradılması ilə müəyyən olunur.

1975-1977-ci illərdə ATƏM-in iştirakçıları gərginliyin zəiflədilməsi ruhunda bir çox müqavilə və sazişlər bağladılar. Misal üçün, Almaniya Demokratik Respublikası 100-ə yaxın buna oxşar müqavilə və saziş imzaladı, halbuki, 1975-ci ilə qədər Qərb ölkələri "Holşteyn doktrinası"na riayət edərək, AFR-in tərəfini saxlayırdılar.

Qoşunların böyük yerdəyişmələri haqqında qabaqcadan bildiriş verilməsinə və hərbi təlimlər haqqında Helsinki müqaviləsinə dəqiq surətdə riayət edilirdi. Bu isə Stokholm və Vyana da bağlanacaq sazişlər üçün möhkəm özüylə yaradırdı. 1976-cı ilin oktyabr-dekabrında Montrödə dövlətlər arasında mübahisələrin dinc yol ilə nizama salınması üçün Yekun Aktının nəzərdə tutduğu Ümumavropa müşavirəsi toplanmışdı. Sonralar bu iş Madrid, Afina və Vyana da davam etdirildi.

Bəzi təcavüzkar dairələrin beynəlxalq münasibətləri mürəkkəbləşdirmək xəttinin əksinə olaraq, 1976-1977-ci illərdə Avropa qitəsində gərginliyin zəifləməsi prosesi gedirdi: Qərbin Şərqlə əməkdaşlığı, ikitərəfli münasibətlərin inkişafı, iqtisadi-ticarət əlaqələrinin dərinləşməsi. Bunlarla yanaşı, Helsinkidən sonra keçən illər ərzində sürətlə silahlanmanın dayandırılması, Avropada siyasi gərginliyin zəiflədilməsini hərbi gərginliyin zəiflədilməsi ilə tamamlamaq istiqamətində irəliləyişə nail olunmadı.

Dünyada baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklərə baxmayaraq, yeni müharibə üçün aparılan maddi hazırlıq dayanmadı: ildən ilə hərbi büdcələr artır, ən müasir silahlar keyfiyyət etibarilə daha da təkmilləşir və çoxalır. Bununla əlaqədar L.İ. Brejnev demişdi: "Beynəlxalq gərginliyin daha da zəifləməsi və dövlətlərin hərbi potensialının daim artması, silahların təkmilləşməsi və sayının çoxalması uzun müddət bir araya sığa bilməz". Məlumdur ki, o, bununla Şərqi yox, Qərbin hərbi sənaye kompleksini nəzərdə tuturdu.

Amma Qərb müşahidəçilərini həmişə bir fakt heyrətləndirirdi: niyə kortəbii xüsusi mülkiyyət deyilən şəraitdə ABŞ-da strateji məqsədli yerüstü raketlərin 3 növlünün layihəsi üçün qərar qəbul olunmuşdu, planlaşdırmanın və ciddi mərkəzləşmiş sənayenin mövcud olduğu Sovet İttifaqında isə 9-u təsdiq edilmişdi? Dünyanın ən varlı ölkəsi olan ABŞ maddi ehtiyatların bu cür israfçılığına yol verə bilməz, onlar minimumu, amma ən yaxşısını seçirlər. Amma SSRİ-də strateji sistemlər üzərində işləyən hər bir konstruktor bürosu çalışırdı ki, mükafatların, titullarından asılı olduğu seriyaları buraxsın. SSRİ-də silahlanma sahəsində ən çox strateji raketlərin hazırlanmasına meyil göstərirdilər, Təsadüfi deyildir ki, Qərb ən çox sovet raketlərindən deyil, irrasional (ağıla sığmayan) inzibati-amirlik sistemindən qorxurdu. Bununla bağlı L.İ.Brejnevin bir fikrini qeyd etmək kifayətdir. O, bəyan edirdi, "Konkret ictimai qruplar, təşkilatlar, insanlar sülh üçün böyük təhlükə yaradırlar. İri Avropa dövlətlərində müharibə vasitələri hazırlanmasından külli miqdarda gəlir götürən inhisarçılarla sıx əlaqədə olan militarist peşəkarların bu qorxulu ittifaqını, hərbi-sənaye kompleksi adlandırırlar və o, müstəqil, böyük gücə malik "dövlət içində dövlətdir". Doğru sözlərdir. Lakin həqiqət naminə demək lazımdır ki, Müdafiə Nazirliyi və müdafiə sənayesi, müxtəlif konstruktor büroları, "Arzamas-16" tipli məxfi obyektlər, bir sözlə, hərbi-sənaye kompleksi SSRİ-də Brejnevin adlandırdığı həmin "dövlət içində dövlət" idi. Bunun "sayəsində" SSRİ-də buraxılan hərbi sənaye məhsulu rəqabətə davam gətirən yeganə əmtəə idi.

Uzaqgörən siyasətçilər silah istehsalın və toplanmasını, hərbiçilərin öz ölkələrinin siyasi xəttinin hazırlanmasında iştirakını çox yaxşı bilirdilər. Məsələn, ABŞ-ın dövlət katibi H.Kissinçer xəbərdarlıq edirdi "Hər iki tərəfin strateji qüvvələrinin güclənməsi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə gətirib çıxara bilməz. O, yalnız daha mürəkkəb və risk əsasında yeni qüvvələr bərabərliyinə gətirib çıxarır. Bu, yeni nəhəng xərclər hesabına başa gəlir. Bu, düşmənçilik və şübhə toxumu yayır siyasi

toqquşma yaranması ehtimalını artırır və müəyyən vaxtdan sonra Yer kürəsində daha dinc və təhlükəsiz şəraitin yaradılmasına cəhd göstərilməsini də aradan qaldıra bilər". Vyana danışıqlarının müvəffəqiyyətlə getməsi sülh və təhlükəsizlik naminə ancaq təkcə Avropa qitəsi üçün ölçüyəgəlməz dərəcədə əhəmiyyətə malik ola bilməzdi. Onların konkret nəticələri siyasi gərginliyin zəifləməsini hərbi gərginliyin zəiflədilməsi tədbirləri ilə tamamlamalı, silahların və silahlı qüvvələrin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmalı idi. Vyana danışıqlarının müstəsna əhəmiyyətə malik olması Qərb mətbuatında diqqət mərkəzində idi. Belə ki, silahlar və onların üzərində nəzarət problemi sahəsində görkəmli Amerika mütəxəssisi B. Bleçman Vyana və Cenevrə danışıqları barəsində söhbət açaraq deyirdi: "ABŞ və SSRİ iki ən mühüm məsələ – silahlar üzərində nəzarət Avropada strateji silahların məhdudlaşdırılması və silahlı qüvvələrin ixtisarı barəsində danışıqlar aparır. Bu danışıqların müvəffəqiyyətlə getməsi iki böyük dövlət arasında hərbi qarşıdurmanı azalda bilər, ümumi siyasi sabitlik yarada bilər"¹. Uzun illər davam edən danışıqların gedişində artıq əhəmiyyətli təcrübə toplanmış, bu problemlərin hamı üçün bərabər təhlükəsizlik və birtərəfli üstünlüyə malik olmaq əsasında həlli üçün əsas prinsiplər işlənib hazırlanmışdı. Bu, bir sıra müqavilə və sazişlərin həyata keçməsi prosesində öz təcəssümünü tapmışdı.

Beynəlxalq təcrübə əyani surətdə göstərir ki, ancaq bu prinsipə dəqiq əməl etməklə əldə edilmiş müqavilələrin həyatiliyi və səmərəsi təmin oluna bilərdi. Əldə edilmiş təcrübə hərbi gərginliyin zəiflədilməsi sahəsində ikitərəfli regional və qlobal əsaslarda yeni sazişlərin hazırlanması üçün ən münasib yardımçı vasitədir. İkitərəfli və çoxtərəfli əsasda hərbi gərginliyin zəiflədilməsi problemlərinə aid keçirilən danışıqlar, bir sıra müqavilə və sazişlərin imzalanmasına gətirib çıxardı. Bunlar mü-

¹ Blechman B. The Control of Naval Armaments. Prospects and Possibilities, Wash, 1975, p.5.

əyyən həddə hərbi hazırlığı məhdudlaşdırdı və "soyuq müharibə" zamanı hərbi qarşıdurma təhlükəsini xeyli dərəcədə zəiflətdi. Bu sənədlər ictimai sistemləri müxtəlif olan ölkələrin hərbi gərginliyin zəiflədilməsi sahəsində birgə çıxış etməsinin mümkün olmasını təcrübədə sübut etmişdi.

Hərbi gərginliyin zəiflədilməsi və tərksilah problemlərinə dair aparılan danışıqlar, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin əsas məsələlərinə toxunur və problemin bütün cəhətlərinin əsaslı surətdə müzakirəsini tələb edirdi. Hərbi sahədə gərginliyin zəifləməsi perspektivlərini qiymətləndirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, onun inkişafı ilə dünyanın bir-birinə qarşı duran hərbi bloklara bölünməsi aradan qalxırdı. ATƏM-in qərarlarının maddiləşməsi müxtəlif ictimai-iqtisadi sistemlərə malik dövlətlər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmlənməsi, hərtərəfli əməkdaşlıq hərbi blokların qarşıdurmasını tədricən zəiflətmək və sonra onun ləğvi üçün güclü əsas yaratdı.

Ümumavropa müşavirəsinin qərarlarının maddiləşməsi zəminində ikinci əsas istiqamət ticarət-iqtisadi və elmi texniki əməkdaşlığın inkişafı olmuşdur. Sovet İttifaqı Yekun Aktının "ikinci səbətinin" müddəalarını tezliklə həyata keçirmək məqsədilə 1975-ci ilin dekabrında Ümumavropa konqreslərinin, yaxud dövlətlərarası müşavirələrin keçirilməsi təklifini irəli sürdü. Bunlar ətraf mühitin qorunması sahəsində, nəqliyyat, energetika məsələləri üzrə əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda, ticarət təşkilatları, firmalar, banklar arasında kommersiya əlaqəsini asanlaşdırmaq, zəruri informasiya mübadiləsinin, beynəlxalq standartlaşmanın genişləndirilməsi və s. sahələrdə əlaqələrin genişləndirilməsi kimi mühüm məsələlər də nəzərdə tutulurdu.

Avropa dünya ticarətinin mərkəzi olaraq qalırdı. Dünya əmtəə dövriyyəsinin 2/3 hissəsindən çoxu Şərqi ilə Qərbi Avropa arasında gedən ticarətin payına düşürdü. 1975-1979-cu illər ərzində bu ticarətin həcmi ildə 60 milyard dollar səviyyəsinə qalxdı. SSRİ-nin ən böyük ticarət tərəfdaşları Fransa, İtaliya,

AFR, Böyük Britaniya, Finlandiya idi. Bu ticarət üçün xarakterik cəhət müqavilələrin uzunmüddətli, genişmiqyaslı olması və sənaye əməkdaşlığının inkişaf etməsi idi. Kompensasiya əsasında bir sıra layihələr hazırlandı. Bir neçə il ərzində Sovet İttifaqı Qərb ilə iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində artıq 30 saziş və proqram imzalamışdı. SSRİ nəhəng imkanları, zəngin təbii ehtiyatları, nizamsız iqtisadiyyatı ilə Qərbin diqqətini olduqca cəlb edirdi. Məsələn, SSRİ və Fransa 1979-cu ildə əmtəə dövriyyəsinə üç dəfə artırdı. Ticarət dövriyyəsi 9 mlrd rubla çatdı. 1979-cu ilin aprelində Jiskar d'Estenin Moskvaya səfərinin gedişində tərəflər əmtəə dövriyyəsinə daha da artırmaq haqqında razılığa gəldilər. SSRİ-nin digər ən böyük ticarət tərəfdaşı AFR idi. 1977-ci ildə onların arasındakı əmtəə dövriyyəsi 5,5 dəfə artaraq ildə 2967 mln rubl təşkil etdi, AFR-in 1500 şirkəti SSRİ ilə ticarət-sənaye müqavilələrində iştirak edirdi. Qərbi Almaniya ixracatının maşın, dəzgah və başqa avadanlıqları üzrə 20%-i, kimya sənayesi üçün avadanlığın 17%-i SSRİ-yə gəlirdi. AFR dizel yanacağına 20%-ni, apatit konsentratının 20%-ni, asbestin 30%-ni, neft və təbii qazın çox hissəsini SSRİ-dən alırdı. Bu əlaqələr sayəsində AFR-in milyonlarla fəhlə və qulluqçusu işlə təmin olunurdu. 1978-ci ilin mayında SSRİ ilə AFR arasında iqtisadiyyat və sənaye sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dərinləşdirmək haqqında 25 il müddətinə saziş bağlandı.

SSRİ-nin Finlandiya ilə münasibətləri xüsusilə nümunəvi idi. 1976-1980-ci illər üçün ticarət bərabərindəki saziş iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlığı dərinləşdirmək və inkişaf etdirmək bərabərində 1990-cı ilə qədər nəzərdə tutulan uzunmüddətli proqram ilə tamamlandı. SSRİ-nin Finlandiya ilə əlaqələri bütün sahələrdə elə bir yüksək səviyyəyə çatmışdı ki, hətta ABŞ-dakı «quzğunların» Qərb ölkələrinin liderlərini qorxutduqları "finlandiyalaşma" termini də meydana çıxmışdı.

Qərbin Şərqlə ticarət-iqtisadi əlaqələrinin inkişafının siyasi əhəmiyyətinə baxmayaraq, Qərbin xarici ticarət dövriyyə-

sində SSRİ və Şərqi Avropa ölkələrinin xüsusi çəkisi cəmi bir neçə faiz təşkil edirdi. Sosialist ölkələrinin malları rəqabətə, sadəcə, dözmür və Qərb bazarına çıxma bilmirdi. Bundan əlavə, Yekun Aktına zidd olaraq, SSRİ-yə mal göndərilməsi üzərində qadağalar heç də hər yerdə götürülməmişdi, malların göndərilməsi üçün lisenziyalar verilməsində ləngitmələr müşahidə olunur, sovet tərəfinin iştirak etdiyi müştərək cəmiyyətlərin fəaliyyətinə əngəllər törədilirdi.

1976-cı ilin fevralında Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QIYŞ) Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) qarşılıqlı münasibətlərinin əsasları haqqında saziş bağlamağı rəsmi olaraq təklif etmişdi. Mühüm tədbirlərdən biri kimi təklif olunurdu ki, hər iki tərəf QIYŞ və AİB-in üzvü olan ölkələr arasında ticarəti genişləndirməyə kömək etmək məqsədilə əlverişli şərait yaratmaq üçün əllərindən gələni etsin. QIYŞ-in təkliflərində ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması, standartlaşma problemlərinin həllində qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələrin inkişafı, iqtisadi proqnozlaşdırma nəzərdə tutulurdu. Bu, Avropada bərabər hüquqlu və qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi və möhkəmlənməsinə hər iki təşkilatın birgə praktiki töhfəsi və ümumavropa əməkdaşlığı ideyasının həyata keçməsi üçün irəliləyən doğru konkret addım olardı.

Bu mövqeyə cavab olaraq, Vaşinqtonun gərginliyin zəiflədilməsi siyasətinə əvvəlcədən düşünülmüş plan üzrə əks-hücumu genişləndirdi. ABŞ-ın ideoloji fəallığı "insan hüquqlarının müdafiəsi" şüarı altında daha da gücləndi. Bu kampaniya Amerikanı və ümumiyyətlə, Qərb ictimai fikrini SSRİ-yə münasibətdə Vaşinqtonu keçmiş siyasətindən geri çəkilməyə hazırlamaq məqsədi güdüdü. Qərbin görkəmli siyasətçiləri hesab edirdilər ki, SSRİ və onun müttəfiqləri tərəfindən bu xəttin dəf edilməsi Sovet-Amerika münasibətlərini sərincəldirə bilər.

Sonra hərbi məsələlər üzrə Sovet-Amerika razılaşmalarını mürəkkəbləşdirmək və sürətlə silahlanmanı yenidən gücləndirmək üçün bir bəhanə kimi yeni ssenari hazırlandı. Strateji

silahların məhdudlaşdırılması barəsində Sovet-Amerika danışıqlarını süni yolla "dondurmaq", bu sahədə əvvəlki razılaşmaların mahiyyətini yenidən təftiş etmək cəhdləri və SSRİ-nin təhlükəsizliyinin zərərinə birtərəfli üstünlüklər qazanmaq, qanadlı raketlər istehsalının genişləndirilməsi, digər silahlar üzrə sürətlə silahlanmanı kütləvi surətdə artıraraq, SSRİ ilə ABŞ arasındakı mövcud tarazlığı pozmaq kimi məsələlər bu sıraya daxildir.

NATO rəhbərliyi bir sıra iri hərbi manevrlər keçirdi ("Barfrost-75", "Böyük cəbhə boyu yol", "Dip ekspress" və s.) "Soyuq müharibə" illərinə xas olan bu cür silah oynatma gərginliyin zəiflədilməsi prosesinə, Ümumavropa müşavirəsinin müddəalarına zidd idi.

Bu addımlar "sovet hərbi təhlükəsi" haqqında təbliğat hay-küyü altında gedirdi. Bu təbliğat kampaniyası çox gülməli görünürdü. Əvvəlcə qəzetlər Pentaqondan gələn məlumatlara istinad edərək, ABŞ-ın SSRİ-dən "geri qalması" haqqında yazır, sonra hərbi dairələr qəzetlərin şərhinə əsaslanaraq bu "geri qalmağ"ı şərh edir və nəhayət, geriləməni aradan qaldırmaq üçün konqresdən əlavə vəsait xahiş edir və onu alır.

Ballistik raketlərin, strateji bombardmançı təyyarələrin və digər hərbi texnikanın istehsalı və alınmasına pul lazım olanda, ABŞ hər dəfə həmin vasitələrə əl atırdı. Silah istehsalı hərbi sənaye kompleksinə külli miqdarda gəlir gətirirdi. Hakim dairələr ilə sıx surətdə bağlı olan "Ceneral daynemiks", "Mak-donnel-Duqlas", "Yunayted texnolociz", "Lokxid", "Ceneral elektrik", "Boinq" kimi məşhur kampaniyalar bu sahədə ön sırada gedirdi. Onlar yüksək gəlir götürmək uğrunda mübarizədə (50%-dən 500%-ə qədər) müəyyən vaxtlarda yüksək rütbəli məmurlara rüşvət vermək üstündə hay-küylü ifşaların qəhrəmanları olurdu. Beləliklə, şirkətlərin gəlirləri beynəlxalq aləmdə gərginliyin dərəcəsiindən asılı olurdu. 1977-ci ildə dünyada hərbi xərclər 350 mlrd dollara çatmışdı.

Prezident Eyzen Xauerin köməkçisi C.Kistyakovski 1977-ci ildə "Sovet İttifaqının niyyətləri" və "ABŞ-ın "geriləməsi" barəsində "əfsanələrin uydurulması sahəsində hamıya məlum olan böyük təcrübə" haqqında yazırdı: "Nüvə silahları ilə sürətlə silahlanmanın bütün tarixi ərzində Birləşmiş Ştatlar bəzi müdafiə sistemi müstəsna olmaqla texniki yeniliyi və yeni silahlar sistemini ilk dəfə sınaqdan çıxarmışdı. Sovet İttifaqı isə öz ənənəsinə görə hərbi istehsalın güclənməsinə yüksək dərəcədə əhəmiyyət verir"².

Bu sahə üzrə gəlir götürülməsi Sovetlərin büdcədən asılı olan konstruktor bürolarının və hərbi zəvarların heç yuxusuna girmirdi. Əlbəttə, Qərbin Sovet HSK və generallığının da "Düşmən obrazının" saxlanılmasında olduqca maraqlı idi, amma onların həmin sahə üzrə qazanc mənafeyi çox cüzi idi. Xalq təsərrüfatının əhali üçün kütləvi mallar istehsalı sahəsi çox aşağı səviyyədə idi. Amma SSRİ-nin sülhsevərliyinə inanmağa dəyərdi. A.Harrimanın 1978-ci ilin iyununda Nyu-Yorkda verdiyi bəyanata inanmaq olar: "dünyada heç bir millət sovet xalqı və onun rəhbərləri qədər sülhə can atmır. Bizim planetimizdə sovet xalqı qədər heç bir ölkə bəşəriyyəti nüvə fəlakətindən qurtarmağa can atmır. Sovet xalqının İkinci Dünya müharibəsi illərində saysız-hesabsız itkilər verməsi və sınaqlardan çıxması hamıya məlumdur. Yeni dünya müharibəsinin qarşısını almaq üçün heç bir millət sovet xalqı qədər əmək sərf etmir»³.

Sovet rəhbərlərinin son dərəcə zəngin təbii ehtiyatlarından istifadə üçün Qərbin maliyyə köməyini cəlb etməklə gərginliyi zəiflətmək siyasətini başa düşmək asandır. SSRİ öz müttəfiqləri arasında liderliyi saxlamaq üçün ölkənin Asiya hissəsində iqtisadiyyatı hər vasitə ilə inkişaf etdirməyə məcbur idi, amma bunun üçün onun vəsaiti və xüsusi texniki avadanlığı

² The Making of America's Soviet Policy. N.Y., 1980, p.50.

³ Кашлев Ю.Б. Разрядка в Европе. От Хельсинки к Мадриду. М., 1984, с.108-109.

çatmırdı. Sovet İttifaqı buna görə də beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin zəifləməsində daha çox maraqlı idi. İqtisadi və ictimai problemləri öyrənən Berlin assosiasiyasının direktoru Talxeym "Şərq-Qərb ticarəti. O, siyasi sistemləri dəyişməyə qadir-dirmi?" məqaləsində yazırdı: "Sovet rəhbərlərinin ölkənin son dərəcə zəngin təbii ehtiyatlarından istifadə üçün Qərbin maliyyə köməyini səfərbər etmək ümidlərini nəzərə almadan, son iki il ərzində gərginliyin zəiflədilməsi sahəsində sovet siyasətini başa düşmək mümkün deyildir. Müttəfiqlərin arasında liderliyini saxlamaq üçün SSRİ öz ərazisinin Asiya hissəsində iqtisadiyyatı nəyin bahasına olursa olsun inkişaf etdirməyə məcbur idi, lakin bundan ötrü onun vəsaiti olduqca azdır və lazımı xüsusi avadanlığı çatışmır. Ona görə də Sovet İttifaqı beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin zəifləməsinin möhkəmlənməsinə son dərəcə maraqlıdır. Lakin, hətta belə vəziyyətdə də, Şərqdə siyasi sistemin dəyişəcəyinə ümid bəsləmək səfehlikdir, Qərb əməkdaşlıqdan imtina etdikdə isə Sovet İttifaqı xaricdən mal alınmasını azaltmağa məcbur olacaq ki, bundan da Qərb ölkələri ziyan çəkəcəklər».

Hərbi sənaye kompleksi ilə bağlı olmayan siyasətçi-realist qrupun gərginliyin zəifləməsi xeyrinə fikirləri diqqətəlayiqdir. Bunlar Sovet-Amerika münasibətləri üzrə mövcud olmuş komitənin üzvləridir. Buraya C.Kennan ilə yanaşı, dünya şöhrətli alim C.K.Qelbreyt, "Pepsiko" kompaniyasının prezidenti C.Kendall və onlarca başqaları daxil idilər. Gərginliyin zəiflədilməsinin tərəfdarları "Amerikalılar SSRİ uğrunda mübarizədə" təşkilatı yaratdılar. Ona ABŞ-ın BMT yanında keçmiş daimi nümayəndələri Ç.Yost və Q.Lodj, keçmiş müdafiə naziri K.Klifford, keçmiş prezidentin qardaşı M.Eyzenhauer, HHQ-nin keçmiş naziri və senator S.Sayminqton və b. daxil oldular.

Bunlara qarşı çıxanlar mövcud təhlükə üzrə komitənin xadimləri olan HSK komissarlar-Pentaqonun rəhbərinin müavini P.Nittse, senatorlar Q.Cekson, C.Stermis və b. idilər.

Sovet-Amerika münasibətlərinin pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq bir çox şərhçilər prezidentin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə məxfi xüsusi köməkçisi Zb.Bjezinskinin rolunu qeyd edirdilər. Məhz o, Karter hökumətinin əvvəlki əməkdaşlıq siyasətindən SSRİ ilə "rəqabət doktrinasına" keçməsinin nəzəri bazasının əsasını qoydu.

Bjezinski 1978-ci ilin mayında açıq çıxışlarının birində sübut edirdi ki, gərginliyin zəifləməsi Sovet-Amerika münasibətlərində rəqabətin bəzi cəhətlərini saxlamaq cəhdlərindən başqa bir şey deyildir, özü də hazırda qarşıdurma cəhdləri üstünlük təşkil edir.

Gərginliyin zəiflədilməsinin mühüm istiqaməti Qərbi Avropanı sürətlə silahlanmanın yeni dövrəsinə sürükləmək idi. NATO-nun siyasi və hərbi orqanlarının hər bir iclası silahlanma üçün yeni təxsisatlar ayrılması barədə xahişlərə çevrilirdi. NATO Şurasının 1977-ci ilin mayındakı sessiyası qərb ölkələrinin hərbi xərclərinin yenidən kəskin şəkildə artmasına yaxın 5 il ərzində hər il 3 faiz artırılmasına və silah istehsalı və alınması sahəsində uzunmüddətli proqramların qəbul edilməsinə təkan verdi.

NATO Şurasının 1978-ci ilin mayındakı sessiyasında Türkiyə, Kanada, Danimarka, Niderland rəhbərləri sürətlə silahlanma və ABŞ-ın blokun hərbi xərclərinin getdikcə daha çox hissəsini onların üzərinə qoymaq cəhdlərinə etirazlarını bildirdilər. 1970-ci ildən 1980-ci ilədək NATO ölkələri hərbi xərclərə 1500 milyard dollar sərf etmişdilər ki, bunun da yarısı 1976-1980-ci illərdə xərclənmişdi. Politoloq Maykl Hamilton bu faktı təhlil edərək yazırdı: "Pentaqon və konqres yeni silah növlərinin işlənilməsindən müvəqqəti fayda götürməyə şirniklənməyə bilmirlər. Millitarist dairələrdə SSRİ üzərində üstünlüyə malik olmaq istəyi o qədər güclüdür ki, hətta ABŞ-ın

maliyyə cəhətdən zəifləmək təhlükəsi də Amerika xarici siyasətini bundan xilas edə bilmir”⁴.

Vəziyyətin qeyri-adiliyi bunda idi ki, "sovet təhlükəsindən" və sovet xarici siyasətinin məkrliyindən daim dəm vuran ABŞ 1970-ci illərin əvvəlindən 1980-ci ilin əvvəlinədək olan dövr ərzində Sovet İttifaqı ilə 60-dan çox saziş, konvensiya, birgə bəyanat, memorandum, o cümlədən, strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə (SHM-2) imzalamışdı. Bu bərədə Sovet-Amerika birgə bəyanatında deyilirdi ki, “əməkdaşlıq tam bərəbərlik, bərəbər təhlükəsizlik, bir-birinin suverenliyinə hörmət və daxili işlərinə qarışmamaq kimi prinsipial zəmində qurulmalı və beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsinə və dövlətlər arasında qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlərin dinc yolla inkişafına kömək etməlidir”.

Birgə rəsmi məlumatın başqa bir yerində yazılmışdı: "Tərəflər beynəlxalq gərginliyin zəiflədilməsi prosesinin dəs-təklənməsinə tərəfdar oldular ki, bu da ardıcıl olaraq konkret məzmunla dolğunlaşmalı və Yer kürəsinin bütün rayonlarına yayılmalı, beləliklə də beynəlxalq sabitliyin möhkəmlənməsinə kömək etməlidir".

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Məsələlərinə dair Müşavirədə qəbul olunmuş qərarlar, habelə onların həyata keçirilməsi məsələləri Qərbdə qızğın diskussiya doğurmuşdu.

Böyük Britaniyanın Sovet İttifaqındakı sabiq səfiri, "Çettem Hauza" şurasının sədri Hemfri Trevelyan "Sovet və Qərb siyasəti haqqında düşüncələr" məqaləsində Şərqlə danışıqların davam etdirilməsinə, lakin bunun güc mövqeyindən aparılmasına tərəfdar çıxmışdı. O yazırdı ki, bu danışıqlar mütləq üç səviyyədə aparılmalıdır: 1) strateji silahların azaldılması haqqında iki fəvqəldövlət arasında danışıqlar; 2) Avropada silahlı qüvvələrin ədalətli tarazlıq səviyyəsində azaldılması haqqında danışıqlar; 3) Helsinki müşavirəsinin qərarlarının hə-

⁴ To Avoid Caatastrophe. Ed. by Michael Hamilton. N.Y., 1977, p.19

yata keçirilməsi haqqında Belqradda danışıqlar. H.Trevelyan deyirdi: "Biz tezliklə nəticələr gözləməliyik, lakin güc mövqeyindən çıxış etməklə danışıqlar aparmasından da imtina etməməliyik. Ümid edəcəyik ki, bizim siyasi rəhbərlərimiz həm Qərbin müdafiəsi üçün məsuliyyət daşdığımızıza, həm də sovetlərlə fasiləsiz danışıqlar prosesində üzərimizə düşən rola ehtiyatla və müsbət mənada yanaşacaqlar".

Liberal partiyanın mənafeələrini ifadə edən "Qardian" qəzeti öz şərhçisi Hella Pikin "Helsinkiyə yeni ruhu hücumlara məruz qalır" məqaləsini dərc etmişdi. H.Pik yazırdı: "Şərqi və Qərbi siyasi xadimlərinin hər bir bəyanatından sonra getdikcə daha aydın olur ki, onlar "gərginliyin zəiflədilməsi" ifadəsini müxtəlif cür başa düşürlər. Çoxsaylı sübutlar var ki, Sovet İttifaqı ona öz təsir dairəsi hüdudunda məsələlərə qarışmaq hüququnu əlində saxlayan "məhdud suverenitet" doktrinasının təsdiqlənməsində maraqlıdır"⁵.

"Qardian" qəzeti "Plastik faktlar, dəmir ledi" sərlövhəli redaksiya məqaləsində yazırdı: "M.Tetçer iddia edir ki, ruslar Yekun Aktının onların üzərinə qoyduğu öhdəlikləri yerinə yetirmirlər və İngiltərə daha yaxşı silahlanmalıdır". Buna görə Böyük Britaniyanın müdafiə naziri Meyson onu "müharibə qı-zışdıran" adlandırmışdı⁶.

Politoloq C.Koffi "Gərginliyin zəiflədilməsi, silahlar üzərində nəzarət və Avropa təhlükəsizliyi" məqaləsində yazırdı ki, 1972-ci ildən sonrakı dövr ərzində Şərqi və Qərbi arasında münasibətlər yaxşılaşmağa doğru dəyişmişdir. Ən əhəmiyyətli odur ki, beynəlxalq gərginlik zəifləmiş və müharibə təhlükəsi azalmışdır⁷.

Təəssüflər olsun, bir çox başqa amillər vardı ki, onlar təhlükəsizliyin zəifləməsinin əsaslarını sarsıda bilərdi. Onlar-

⁵ Fairhall D. NATO takes hard look at Helsinki pact. 1976, may 10, p.2

⁶ Yenə orada.

⁷ Coffey Y.L. Detente, arms control and European security International Affairs. London, 1976, Vol.52, №1, p.39

dan biri müttəfiqlik əlaqələrinin zəifləməsi idi. Bu, ilk növbədə NATO-ya aid idi. Onun üzvləri coğrafi cəhətdən daha çox dağınıq vəziyyətdə olub, Varşava paktı ölkələrinə nisbətən iqtisadi və ideoloji cəhətdən bir-biri ilə daha az bağlı idilər. Qərbi Avropanın təhlükəsizliyi ABŞ-ın müdafiəsindən və NATO-nun həyatiliyindən asılı idi. Sabitlik NATO üzvlərini öz milli məna-fələrini qurmağa yönəldirdi. Bu, sabitliyin daxili işlərə təsirinə də aiddir. Məsələn, müdafiə xərcləri ictimai tələbatın, yaxud inflyasiya ilə mübarizənin vəsaitləri hesabından götürülürdü. Qərbi Avropanın təhlükəsizliyinin təminatı qitədə fəvqəldövlətlərin mövcudluğu ilə izah olunurdu. Hətta Qərbi Avropa vahid şəkildə birləşmiş olsa da, o, Sovet İttifaqının potensialı ilə müqayisə edilə bilməzdi.

Rusları və Şərqi avropalıları ictimai və siyasi sahələrdə yanaşı yaşamağın qəbul olunmasına əmin etdikdən sonra belə hesab etmək olardı ki, sabitlik və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq mümkündür. Məqalənin müəllifi qeyd edirdi ki, təhlükəsizlik heç-heçə nəticələnən oyun deyildir. Bunda bir tərəf düşmən hesabına nə isə əldə etməməlidir, hər iki oyunu əməkdaşlıq və güzəşt yolu ilə udmalıdır. Koffi yazırdı ki, əgər belə olarsa təhlükəsizlik və silahlar üzərində nəzarət sahəsində razılığa gəlmək çətin ola bilməz. Bu, bir məqsəd kimi, Avropada və bütün dünyada sabitliyə nail olmaq üçün əməli addım olardı.

Daniel Frey "Silahlar üzərində nəzarətin yaxşı və çatışmayan cəhətləri" məqaləsində yazırdı ki, gərginliyin zəifləməsi əsrində silahlar üzərində nəzarət beynəlxalq həyat tərzinin tərkib hissəsinə çevrilir. Silahlar üzərində nəzarətin bir çox tədbirləri problemin həllinə az-çox kömək etməsə də, hər halda gərginliyin zəifləməsi prosesi üçün siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Nüvə müharibəsi baş verməsi təhlükəsinin zəiflədilməsi tədbirləri haqqında 1971-ci ildə ABŞ və SSRİ arasında imzalanmış saziş ən yaxşı nümunədir.

Müəllif yazırdı ki, nə qədər ki, əsl tərksilah məsələsi həll edilməyib, bu problemi heç bir başqa alternativ həll edə

bilməz. Buna baxmayaraq, silahlar üzərində nəzarəti ən münasib qərar hesab etmək olar.

"Qardian" qəzetinin hərbi icmalçısı Devid Feyerhol "NATO Helsinki paktı ilə diqqətlə tanış olur" məqaləsində yazırdı: "Bu cür etimad nəinki Şərqi Helsinki sazişinə sadıq qalmasını yoxlamaq üçün vacibdir, eyni zamanda Şərqi ilə Qərbi arasında aparılan digər danışıqlarda, misal üçün, SOLT və Vyana danışıqlarında ən mühüm texniki mürəkkəbliyini və digər tərəfin silahlı qüvvələri haqqında məlumatın olmaması nəticəsində qarşılıqlı inam bəzəsində irəliləyiş gözləmək mümkün deyildir. Əgər Helsinki qaydaları Sovet İttifaqını məxfi olanları açmağa kömək edərsə, yenə də bunu lazım olan istiqamətdə kiçik addım kimi qiymətləndirmək olar"⁸.

1975-ci ilin axırlarında NATO üzvləri müşavirə iştirakçılarına üç böyük səhra təlimləri bəzəsində xəbər verdilər və "kiçik miqyaslı" üç təlimin keçiriləcəyini bildirdilər. 1976-cı ilin əvvəlində SSRİ ilk dəfə 25 min nəfərin iştirakı ilə keçirilən təlimlər bəzəsində məlumat verdi və müşahidəçilərə dəvətnamələr göndərirdi. Qərbi etimadı möhkəmlətmək tədbirlərinin həyata keçirilməsində qarşılıqlı addımları alqışladı və Varşava müqaviləsi ölkələrinin bu təcrübəni gələcəkdə də davam etdirəcəyinə ümidvar olduqlarını bildirdi.

Devid Lassel "Sovetlər Helsinkiyə münasibətlərini yumşaldırlar" məqaləsində 25 mindən artıq adamın iştirakı ilə keçirilən hərbi təlimlərə müşahidəçilər dəvət etməklə Helsinki aktının tələbləri ruhunda hərəkət etdiyinə görə Moskvanın siyasətində irəliləyiş olduğunu vurğuladı. Bəzi müşahidəçilər bununla son aylarda zəifləyən gərginliyin ruhunu gücləndirmək əzmində olduğunu bildirirdi. Digərləri hesab edirdi ki, Moskva Asiyada da Helsinkiyə oxşar təhlükəsizlik sazişi bağlamağa can atır.

⁸ Fairhall D. NATO takes hard look at Helsinki pact. 1976, may 10, p.4

Mühafizəkar "Deyli teleqraf"ın müxbiri müdafiə məsələləri üzrə briqada generalı U.Tompson "Rusiyanın Qərbdə gərginliyin zəifləməsi məsələsinə real yanaşmaq barəsində düşünməsi lazımdır" məqaləsində yazırdı ki, Qərbdə bəziləri arzu olunanları həqiqət kimi qələmə verməyə çalışır. U.Tompson eyni zamanda Varşava paktının hərbi qüdrətinin artmasında ciddi təhlükə olduğunu anlamağa çağırırdı⁹.

Çalfont yazırdı ki, buna görə də Belqrada qədər Qərb dövlətləri SSRİ-yə anlatmalıdırlar ki, gərginliyin zəifləməsinin taleyi, məlumatların düzgün verilməsindən və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq haqqında Helsinkidə üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsindən çox asılıdır.

1975-1976-cı illər ərzində Fransa mətbuatı Ümumavropa müşavirəsinin və Avropada siyasi iqlimin sağlamlaşması perspektivlərinə böyük diqqət yetirmişdi. Gərginliyin zəifləməsinin "yaxşı cəhətlərinə" və "nöqsanlarına" və onun Şərq yaxud Qərbə gətirdiyi faydaya münasibətdə müxtəlif cür fikirlər irəli sürülmüşdü. Müşavirənin yekunlarına həsr edilmiş daha əhəmiyyətli və maraqlı fikirlərin müəlliflərini üç qrupa bölmək olar. Birinci qrupun nümayəndələri (R.Aron, J.Vernan, P.Xassner) sübut etməyə cəhd göstərirdilər ki, ümumiyyətlə, ATƏM Avropa xalqlarına heç bir şey vermədi, SSRİ üçün "təbliğət forumu" oldu, müasir dövrün ən mühüm məsələlərini həll etmək qabiliyyətinə malik olmadığını göstərdi. Yekun Aktının əhəmiyyətini inkar etməklə yanaşı, həmin müəlliflər əsərlərində Şərq-Qərbin münasibətlərinin dinamikasının müqayisəli, obyektiv təhlilini verməyə çalışmışlar, dinc yanaşı yaşamaq siyasətinin lazım olmasına şübhə ilə yanaşmış və sosialist ölkələri ilə münasibətlərdə "yenilənmiş" daha münasib siyasi xəttin hazırlanmasına cəhd göstərmişlər. İkinci qrupun nümayəndələri – B.Feron, F.Feyto, M.Deluan, M.Dursi açıq antisovet mövqe-

⁹ Brig W.F. K.Thompson. Russia must ponder growing realism on detente in West. London, 1976, june 10, p.5

yində dururdular və siyasi vəziyyətdə heç bir müsbət irəliləyişin olmamasını arzulayırdılar. Bu müəlliflər öz yazılarında SSRİ-də "azadlıqların olmaması" tezisindən istifadə edib, sosialist ölkələrinin hər hansı təşəbbüslərini pisləyir, "sovet hərbi təhlükəsi" ideyasını təbliğ edirdilər.

Nəhayət, üçüncü qrupa M.Lavin, P.Delisl, R.Jako kimi müəllifləri aid etmək olar. Onlar Qərb ölkələrinin sosialist dövlətləri ilə işgüzar əlaqələrinin genişləndirilməsini, iqtisadi əməkdaşlığı ən yüksək formada davam etdirməyin vacibliyini etiraf edirdilər. Onların fikrincə, bu, Helsinkidən sonra beynəlxalq həyatın ən yüksək amilinə çevrilməlidir.

Avropada təhlükəsizliyə aid məsələlər Fransa mətbuatında daha geniş surətdə müzakirə edilmiş və maraqlı müzakirə mövzusu olmuşdu. Problemin konkret siyahısı bunlardan ibarət idi: siyasi və hərbi gərginliyin zəiflədilməsinə yönəldilmiş meyllərdən kim uduzmuş, kim qazanmışdı; SSRİ və onun müttəfiqlərinin Avropada strateji məqsədləri; qitədə hərbi qarşıdurmanın səviyyəsini azaltmağın məqsədəuyğunluğu. Məsələn, görkəmli politoloq, Şərqi Avropa ölkələri üzrə mütəxəssis P.Delisl hesab edirdi ki, sovet xarici siyasətinin uzunmüddətli vəzifələri əsaslı dəyişikliyə uğrayıb və əvvəlki kimi Qərb ilə hərbi qarşıdurmanın imkanlarını zəiflətməyə yönəldilmişdir. O, "Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Ümumavropa müşavirəsindən sonra Avropada sovet strategiyası" adlı məqaləsində yazırdı ki, müşavirə sovet strategiyasında yeni dövr açmadı, onun başa çatması Sov.İKP-nin irəli sürdüyü Sülh proqramının əsas ünsürlərindən birinin həyata keçdiyini göstərdi. Sovet rəhbərlərinin fikrincə, Avropa qitəsində əlverişli şəraitin yaradılması öz ölkəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün SSRİ-nin yürütdüyü uzunmüddətli xarici siyasətin bir məqsədidir.

Delisl bildirirdi ki, Avropada sovet xarici siyasətinin strategiyası hər şeydən əvvəl müdafiə xarakteri daşıyırdı və Sovet İttifaqının təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmişdi. O, sülh mənafeələrinə qarşı yönəlmişdi və güc tətbiq edilməsi yolu

ilə mübahisəli məsələlərin həlli üçün güclü bir təklif irəli sürmürdü.

Müəllif qeyd edirdi ki, bununla yanaşı, sovet xarici siyasəti Qərbi Avropa ölkələrinin qruplaşması cəhdlərinə müqavimət göstərməyə qarşı yönəlmişdi. Sovetlərin digər məqsədi isə, Qərbi Avropanın Birləşmiş Ştatlar ilə hərbi-siyasi əlaqələrini zəiflətməkdən ibarət olmuşdu.

Delisl yazırdı ki, görünür, Sovet İttifaqı Avropada kollektiv təhlükəsizlik sistemi yaratmaq istiqamətini seçəcəkdir. "Hərbi gərginliyi zəiflətmək" istilahı Sovet rəhbərlərinin leksikonuna güclü surətdə daxil olmuşdur. Bu isə SSRİ-nin həqiqətən NATO-nun sayıqlığını zəiflətmək, gərginliyin zəiflədilməsini daha güclü bir prosesə çevirmək istəyini nəzərdə tuturdu. O, qeyd edirdi ki, Cenevrədə Sovet-Amerika danışıqlarının ikinci mərhələsinin müvəffəqiyyətlə başa çatmasından sonra SSRİ Mərkəzi Avropada silahlı qüvvələrin və silahların ixtisarı haqqında Vyana danışıqlarında irəliləyiş olması üçün daha fəal mübarizə aparacaqdır. Görkəmli fransız sosioloqu və tarixçisi R.Aron Ümumavropa müşavirəsinin yekunlarına başqa cür qiymət verirdi. O, "Fiqaro" qəzetində dərc olunmuş siyasi şərhlərində müasir beynəlxalq vəziyyətin Qərbdə həyəcana səbəb olacağını bildirirdi. Onun fikrincə, siyasi gərginliyin zəifləməsi ancaq illüziya yaradır, amma Qərbi Avropa xalqlarının "kommunist təhlükəsindən qorunmasını" zəiflədir və Qərb ölkələrinin yekdilliyinə zərbə vururdu. R.Aron siyasi gərginliyin zəifləməsinin Avropa üçün çox vacib olduğunu etiraf etməklə yanaşı, hesab edirdi ki, Fransa öz hərbi potensialını gücləndirməli, NATO ölkələri ilə müttəfiqlik haqqında keçirilən məsləhətləşmələrdə fəal iştirak edərək, SSRİ-ni geri çəkilməyə məcbur etməlidir. R.Aron İngiltərədə çıxan "İnkaunder" jurnalına müsahibəsində təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar demişdi ki, Yekun Aktı nə Şərqə, nə də Qərbə ciddi bir öhdəlik tapşırır¹⁰.

¹⁰ Aron R. An Interview Encounter, London, 1976, vol.47, p.64

Siyasi Elmlər Milli Fondunun tədqiqatçı-icmalçısı P.Xassnerin nöqtəyi-nəzəri xüsusən diqqəti cəlb edir. O, müasir bəynəlxalq həyatı "coşğun dünyanın erası" hesab edirdi. "Defans Nasional" P.Xassnerin bir-birini tamamlayan iki böyük məqaləsini dərc etmişdi. "Avropada yeni dövr: siyasi qeyri-sabitlikdən hərbi bərabərliyin pozulmasına doğru" sərlövhəli birinci məqalədə Ümumavropa müşavirəsinə qiymət verilir, ikincidə "SSRİ, Avropa kommunizmi və Qərbi Avropada gərginliyin zəifləməsi" perspektivləri şərh olundu.

P.Xassner yazırdı ki, əgər gələcəyi təhlil etsək, Sovet İttifaqı kapitalizmin məhvinə can atmır və Avropa qitəsində hadisələrin dinc yolla inkişaf etməsində maraqlıdır¹¹. Lakin son iki ildə həm hərbi, həm də iqtisadi və siyasi sahələrdə qüvvələr nisbətinin SSRİ-nin xeyrinə dəyişildiyi və bunun Qərbdə ciddi həyəcan yaratdığı qeyd olunurdu. Portuqaliya, İspaniya, İtaliya və Yunanıstanda gözlənilən siyasi dəyişikliklərin Sovet İttifaqına böyük strateji üstünlüklər verə biləcəyi və mövcud qüvvələr nisbətinin yenidən dəyişilməsi üçün şərait yaranacağı güman edilirdi. Əgər Mərkəzi Avropada Qərb ölkələrinə qarşı güclü tank diviziyaları durursa, qitənin şimalında olan qonşu dövlətləri raket-nüvə sualtı donanması qorxuya salır. "Finlandiyalaşma" adı altında olan bu təhlükə Ümumavropa müşavirəsindən sonra xüsusilə gücləndi. Nəhəng gücə malik SSRİ "finlandiyalaşmanı" qızıdıraraq qonşular üçün böyük təhlükə törədirdi.

Xarici siyasət tədqiqatı mərkəzinin baş katibi J.Vernan (Paris) hesab edirdi ki, Fransa özünün coğrafi vəziyyətini və hərbi imkanlarını nəzərə alaraq, imkan daxilində hər iki böyük dövlətdən (SSRİ və ABŞ) kənarda dayanmalı və onlarla loyal münasibətlər yaradıb, eyni zamanda öz müstəqil siyasətini həyata keçirməlidir.

¹¹ Hassner P. Nouvell phase en Europe: de l'instabilite politique an desequilibre militaire Paris. 1975, p.13

Vernan "Dinc yanaşı yaşamaq və qarşıdurma şəraitində silahlar, strategiya və siyasət" məqaləsində yazırdı ki, Avropada hərbi qüvvələrin tarazlığı, bir-birinə qarşı duran bloklar, onların hərbi qüdrətinin bərabərliyi Avropa təhlükəsizliyinin əsas və dəyişməz amilidir. ABŞ-ın Avropadakı qoşunlarının müəyyən dərəcədə də olsa birtərəfli ixtisarı qüvvələr tarazlığını pozar, beləliklə, Sovet İttifaqının təsirini möhkəmlədən, ABŞ və Qərbi Avropanın hərbi-siyasi əlaqələrini zəiflədə bilər.

Aron, Xassner, Vernan və bir sıra digər müəlliflər SSRİ-nin Aralıq dənizində öz təsirini möhkəmlətmək, Yunanıstan, İspaniya və Portuqaliyada müxalifət qüvvələrini açıq surətdə müdafiə etməkdə günahlandırır.

J.Vernan "İki böyük dövlət və Aralıq dənizi" məqaləsində Aralıq dənizində ABŞ-ın altıncı donanması və Sovet hərbi dəniz eskadrasının yerləşməsinə müsbət hal, bir-birinə qarşı dayanmış bu qüvvələr daha təhlükəli rayonda mövcud vəziyyəti sabit vəziyyətdə saxlayan amil kimi qiymətləndirirdi¹².

Hər iki böyük dövlətin nüvə potensialının Aralıq dənizindən çıxarılması bəzi tərəflərin öz siyasi və hərbi vakkumunu Aralıq dənizi ölkələrinə öz iradəsini qəbul etdirmək cəhdlərinə gətirib çıxara bilərdi. Həmin rayonda yerləşən dövlətlərin ərazilərində nüvə silahının saxlanmamasının iri dövlətlərin heç birinə ciddi strateji üstünlüklər verə bilmədiyini nəzərə alsaq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, ətraf dövlətlərin xüsusi nüvə potensialı işləyib hazırlaması planı Aralıq dənizini "nüvə anbarına" çevirə bilərdi. Buna görə də Vernan belə nəticəyə gəlirdi ki, Aralıq dənizində Amerika və Sovet hərbi dəniz qüvvələrinin olması elə bir təhlükə törətmir. Həmin qüvvələrin mövcud şəraitdə oradan çıxarılması mümkün deyildir. Bunu ancaq Aralıq dənizini sülh zonasına çevirəndən sonra həyata

¹² Vernant L. *Lex deux grands et la Mediterranle Defence nationale*. Paris 1976, p.102

keçirmək münasibdir. Müəllifin fikrincə, həmin tədbir tezliklə həyata keçə bilməzdi.

Sovet İttifaqının Aralıq dənizindəki məqsədlərinə gəlin-cə, bu məlum idi: SSRİ-yə tərəf yönəldilmiş Amerikanın altıncı donanmasının nüvə silahı sistemini Vyanada danışıqlar mövzu-suna çevirmək.

Gərginliyin real və qeyri cəhətlərindən söhbət açan alman politoloqu Vilms qeyd edirdi ki, "SSRİ-nin irəli sürdüyü kommunizm ideyasının təcavüzkar məqsədləri dəyişməz olaraq qalır". Helsinkidən sonra hər iki alman dövlətinin arasındakı münasibətlərdə nəzərəçarpan irəliləyiş yox idi. Helsinki razı-laşmalarının əhəmiyyətindən danışsaq, hələ "soyuq müharibə-ni" qəti surətdə aradan qaldırmaq barəsində fikir söyləmək tez idi. Gərginliyin zəifləməsi üçün iki sahədə – birincisi, tərksilah barəsində, ikincisi, iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində axtarışlar aparmaq lazım idi. Hərbi gərginliyin zəifləməsinə inam az idi, çünki tərksilahın həyata keçməsi üçün qarşılıqlı etimad lazımdır¹³.

Belçikanın milli müdafiə naziri P.Vanden Buynants Avropa təhlükəsizliyinin vəziyyəti barəsində təhlil apararaq yazırdı: "Varşava paktı ölkələrinin klassik silahlar sahəsində açıq-aydın üstünlüyə malik olması Avropada hərbi sahədə narahatçılıq doğurur. Amma nüvə silahı üzrə paritet mövcuddur. SSRİ-nin gərginliyin zəifləməsi pərdəsi altında cəhdi belə sual doğurur. O, bundan istifadə edərək, hərbi üstünlük yolu ilə bir-tərəfli siyasi mənfəətlər əldə etmək fikrindədir. Başqa sözlə, Qərb bu ikibaşlı siyasət şəraitində öz müdafiəsinə daha çox diqqəti artırmalı və mətanət göstərməlidir".

NATO-nun baş katibi Y.Luns yazırdı ki, Qərb icmal-cıları gərginliyin zəifləməsini dostluq, qarşıdurmanın sonu, əməkdaşlıq dövrünün başlanğıc hadisəsi kimi qələmə alırlar. Belə nikbin qiymət çox az halda verilir. Qərb əvvəlki kimi gər-

¹³ Watershed in Europe Ed.by Dean-Lexington, 1987, p.46, 51

ginliyin zəifləməsinin tam normal münasibətlərin yaradılması siyasətinin həyata keçirilməsi niyyətindədir. Lakin Qərbdə hamı başa düşür ki, bu, uzaq gələcəyin işidir. İndi isə Qərb strateji vəzifələrini həyata keçirmək üçün tamamilə başqa cür yanaşma lazımdır. Bundan əlavə, bəzi dövlət xadimləri daha gərginliyin zəifləməsi terminini işlətməyin lazım olmadığını bildirirlər.

Y.Luns hesab edir ki, sovet rəhbərlərini bu münasibətlə dinləmək olduqca vacibdir. Sovet rəhbərləri gərginliyin zəifləməsini dinc yanaşı yaşamağın sinonimi kimi başa düşürlər. Qərbin əsas məqsədi bundan ibarət olmalıdır: SSRİ ilə ABŞ arasında münasibətlər elə istiqamətdə inkişaf etsin ki, qarşıdurmadan və xüsusən, nüvə müharibəsindən can qurtarmaq mümkün olsun.

Lunsun fikrincə "gərginliyin zəifləməsinə sovet münasibəti belə idi: Qərb ilə hökumətlərarası, səviyyədə sabit münasibətlər yaratmaq, eyni zamanda, fəal ideoloji mübarizəni davam etdirmək, hər hansı qruplaşmanı, azadlıq hərəkatı deyilən hərəkatı müdafiə etmək, habelə Sovet hərbi qüdrətini daha da artırmaq.

Beləliklə, birincisi, Qərb siyasəti real əsasda sovet ekspansionizminin qarşısını almaq üçün kifayət qədər öz hərbi qüdrətini möhkəmlətməli, ikincisi, öz əməllərində Şərq ilə təbii və normal münasibətlərin təşəkkül tapması üçün addımlar atmalıdır.

Amerika mətbuatı Ümumavropa müşavirəsi qərarlarının yerinə yetirilməsinə diqqətlə yanaşsa da, amma bu, ABŞ nəşrlərinin müntəzəm mövzusunda çevrilməmişdi. Amerika mətbuatında göstəriləni kimi, bunun əsas səbəbi ABŞ ictimaiyyətinin böyük hissəsinin müşavirəyə Avropa tədbiri kimi baxması və Amerikanın mənafeələrinə cüzi şəkildə uyğun gəlməsi idi. Bundan əlavə, həmin dövrdə ölkənin diqqəti Amerika həyatının, prezident seçkiləri kimi kampaniyaya və Ağ evə yeni iqtidarın gəlməsi məsələsinə yönəlmişdi.

Karterin insan hüquqları ətrafında təbliğat kampaniyası ilə əlaqədar bəyanatları ilə bağlı olaraq, Amerika mətbuatında Helsinki mövzusunda yenidən qayıtdılar. SSRİ və sosialist ölkələrinin ünvanına Yekun Aktının humanitar müddələrinin pozulması barədə iradlar söyləməyə başladılar.

Belqrad ərəfəsində ABŞ-ın informasiya orqanları Hel-sinkin nəticələri və müşavirədən sonra iştirakçı dövlətlərin nümayəndələrinin ilk görüşünə hazırlıqla bağlı problemləri şərh etməkdə daha da fəallaşdılar. Eyni zamanda Şərqi və Qərbi ölkələrinin nümayəndələrinin məsləhətləşmələrdə hansı konkret mövqeləri tutması məsələsinə maraq oyandı. Bir sıra mətbuat orqanları Belqrad görüşündə lazımi nəticəyə gəlməyin mümkün olmayacağını yazır, iştirakçı dövlətlər arasında yaranmış dostluq əlaqələrinin müvəffəqiyyətli cəhətlərini heçə endirməyə və onların arasındakı fikir ayrılıqlarını şişirtməyə cəhd edirdilər.

A.Flinn "Orbis" jurnalında dərc olunmuş "Avropada gərginliyin zəifləməsinin mahiyyəti" məqaləsində belə nəticəyə gəlmişdi ki, hələ müşavirənin gedişində Şərqi və Qərbi arasında baş verən ziddiyyətlər iki antaqonist ictimai sistem arasındakı köhnə problemlərdir. Onlardan hər biri digər tərəfə öz konsepsiyasını Avropada qanuni qayda kimi qəbul etdirməyə çalışır. Müəllif hesab edirdi ki, bu iki konsepsiyanın yaxınlaşması baş tutmadı. Müşavirə Avropada hər iki tərəfin "qanuni" hesab etdiyi qaydanı həyata keçməsinə nail ola bilmədi.

Müəllif Sovet İttifaqının və Qərbin gərginliyin zəifləməsi məsələsinə müxtəlif fikrə malik olduqlarını bildirirdi: "Sovet İttifaqı öz nəzarətini Şərqi Avropa üzərində möhkəmlətmək üçün gərginliyin zəifləməsinə bir vasitə hesab edir. Qərbi Şərqi Avropa xalqlarının həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa və informasiya axınıni genişləndirməyə cəhd edir".

A.Flinn Müşavirənin nəticələrini qiymətləndirərkən hesab edirdi ki, "onun iştirakçılarının qarşılıqlı məqsədləri çox cəhətdən bir-birinə ziddir", buna baxmayaraq, "hər ölkənin si-

yasətinə aydınlıq gətirmək üçün razılıq" əldə edilmişdi. Beləliklə, gərginliyin zəifləməsi işini əldə rəhbər tutmaqla özü üçün daha çox fayda götürmək niyyətinə baxmayaraq, tərəflərin hər biri Ümumavropa müşavirəsinin əhəmiyyətini azaltmaq istəmirdi.

ABŞ ilə Şərqi Avropa ölkələri arasında münasibətlərə gəlincə, Amerika mətbuatında məsələ belə qoyulurdu ki, bu münasibətlərdən göstərilən ölkələrin sosializm sistemindən ayrılması üçün istifadə etmək lazımdır. Həmin məqalələrin müəlliflərinin yazdığı kimi, ABŞ-in, ümumiyyətlə, Qərbin iqtisadi potensialı əsas vasitə hesab olunurdu. "Birləşmiş Ştatlar və Şərqi Avropa" məqaləsinin müəllifi A.Birns yazırdı ki, SSRİ ilə Şərqi Avropa dövlətləri arasında əlaqələrin zəifləməsi "sovet hərbi təhlükəsinin" sovuşmasına, habelə Sovet İttifaqının özündə "ciddi dəyişikliklərə" gətirib çıxara bilərdi. Müəllif hesab edirdi ki, Şərqi Avropa ölkələrinin təşkilatlara qəbul edilməsi, onlar üçün "mühüm psixoloji amil" ola bilərdi, onların SSRİ-dən asılılığını zəiflədər, "azad beynəlxalq iqtisadiyyatda iştirakına kömək edə bilərdi". Eyni zamanda o qeyd edirdi ki, Şərqi Avropa ölkələrinin siyasi güzəştə getməsi şərti ilə onlara ABŞ-in elmi-texniki nailiyyətlərinə yiyələnmək imkanı vermək olardı.

Belqrad görüşü ərəfəsində ABŞ-in məlumat agentlikləri Yekun Aktının həyata keçirilməsinə birtərəfli yanaşmırdılar. Məsələn, məlumatların verilməsi və mədəniyyət sahələrinə aid humanitar məsələlərin müddəalarının və razılaşmaların digər müddəalarının yerinə yetirilməsi, Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığın təmin olunmasının başlıca problemlərinə toxunan digər bölmələr arxa plana keçirildi. Beləliklə, Amerika mətbuatı Yekun Aktını vahid bir sənəd kimi bütövlükdə reallaşdırmağı təbliğ etmirdi. Onlar ancaq özləri üçün əlverişli olan müddəaları seçib götürürdülər. Müşavirəyə belə yanaşma C.Karter hökumətinin vaxtında özünü açıq şəkildə göstərirdi.

Hələ Karter seçiqabağı kampaniya dövründə "Yusnyus end Uoçld riport" jurnalına verdiyi müsahibədə deyirdi ki, "ABŞ müşavirədə daha sərt hərəkət etməli, yaxud onda iştirak

etməməlidir". O, bildirirdi ki, ABŞ-ın Yekun Aktını imzalaması ruslar üçün "böyük diplomatik qələbə" oldu və bu, "Şərqi Avropada Sovetlərin hökmranlığının bəyənilməsi" idi. Karterin sözlərinə görə, Qərbin bu güzəştinə cavab olaraq, Sovet İttifaqı insan hüquqları barəsində "güzəştə getmə" siyasəti yeridəcəyinə razılıq verdi, lakin "öz öhdəliklərini" yerinə yetirmədi. Karterin sosialist ölkələrində insan hüquqlarının pozulması haqqında sonrakı bəyanatları təbliğat kampaniyasının genişlənməsi üçün amil oldu. Bu, Belqrad görüşü ərəfəsində Sovet İttifaqının nüfuzuna zərbə vururdu. Həmin kampaniya mətbuat yazılarının mahiyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirdi, Belqrad görüşü barəsində proqnozlara aydınlıq gətirdi. ABŞ-ın bir çox mətbuat orqanları qəti şəkildə bildirirdilər ki, o, Yekun Aktının həyata keçirilməsinin "sınaq" yeri olmalı, "günahkarlar" hamı tərəfindən pislənməlidir. "Nyu ripablik" jurnalı iddia edirdi ki, Belqrad görüşü, insan hüquqları haqqında məsələnin "zibil" atılan yeri olacaqdır. ABŞ-ın Belqrada "üçüncü səbət" problematikası ilə yola düşməsi, sosialist ölkələrinin ABŞ-ı "ikinci səbət" haqqında razılaşmanı yerinə yetirməkdə günahlandıracağı gözlənilirdi. Jurnal yazırdı ki, konqresdə fəaliyyət göstərən təhlükəsizlik və əməkdaşlıq komissiyası Belqradada ABŞ hökumətinin "hansı siyasət yeritməsi üçün məsləhətlər verilməsini müzakirə etməlidir". Onun fikrincə, konqres istəyirdi ki, Belqradada insan hüquqları haqqında məsələ ilə əlaqədar kəskin bəyanatlar verilsin.

ABŞ-ın kütləvi mətbuat orqanları təsdiqləyirdilər ki, Sovet İttifaqı və digər sosialist ölkələri Yekun Aktını imzalayıb, "tələyə düşdülər". Onlar Qərbin gərginliyin zəifləməsinə və Avropada mövcud vəziyyətin saxlanmasına razılıq verməsinin əvəzində, sosialist ölkələri də "üçüncü səbətə" görə güzəştə getmək niyyətində olduğunu bildirirdilər".

Bir sıra konsepsiyalara görə isə, Sovet İttifaqı tərəfindən Qərb ölkələrinin "finlandiyalaşdırılması" prosesi gedirdi.

Hələ 1976-cı ildə C.Kennanın Sovet İttifaqının Qərbi Avropanı "udması" təhlükəsinin olduğunu söyləyirdi. Pyer isə

deyirdi ki, "1970-ci illərdə Qərbi Avropa iki inkişaf yolunu seçmək qarşısında qalmışdı: "Finlandiyalaşma", yaxud müstəqil Avropa yaradılması yolu" politoloq-Kol və Taubmen göstərdilər ki, sovet siyasəti iri Avropa dövlətlərini "Böyük Finlandiya" rolunu oynamağa aparmaq üçün istiqamətlənmişdir". 1978-ci ildə C.Kinsburq və A.Rubinşteynin redaktorluğu altında çapdan çıxmış kitabda "finlandiyalaşma" konsepsiyasının mahiyyəti geniş surətdə verilmişdir.

"Finlandiyalaşmanın" xüsusən bizi maraqlandıran cəhətlərini veririk:

1. Xarici siyasətdə sovet təkliflərinə qayğıkeşlik;
2. SSRİ-nin rəqibləri ilə müttəfiq olmamaq;
3. Dinc dövrdə və müharibə dövründə bitərəflik;
4. Sovet İttifaqı ilə dost olmayan ölkələrin regional, yaxud global qruplaşmalarına daxil olmamaq;
5. SSRİ-nin ünvanına minimum dərəcədə tənqid söyləmək;
6. SSRİ ilə müqayisədə ticarət, mədəniyyət və diplomatik münasibətlərdə Qərbi Avropa ölkələrinə üstünlük verməmək;
7. Sovet təbliğatı üçün qapıların açılması.

Gərginliyin zəifləməsi nəticəsində iqtisadi mənfəət götürməyə cəhd edən SSRİ-nin səy etməsi "Finlandiyalaşma" konsepsiyası adı ilə beynəlxalq lüğətə daxil oldu.

Bjezinski 1976-cı ildə nəşr olunmuş "Gərginliyin zəifləməsi" məcmuəsində yazır ki, "SSRİ gərginliyin əsl mənada bütün cəhətlərdən zəifləməsindən qorxur və ancaq gərginliyin ayrı-ayrı, bir-biri ilə bağlı olmayan cəhdlərinin zəifləməsinə razıdır. O, sonra həmin cəhətlər barəsində fikir yürüdərək, belə nəticəyə gəlir ki, SSRİ-nin güzəştə getməsinin əsas səbəbi Qərbdən "investisiya və texnologiya almaqdan ibarət idi. "SSRİ "daxili islahatlar keçirməmək üçün" həmin vasitəyə əl atır. Buradan çıxan nəticə belədir: SSRİ ilə iqtisadi münasibətləri hər

cür siyasi şərtlərlə tarazlaşdırmaq; başqa sözlə "SSRİ strateji və siyasi üstünlük qazanmaq niyyətindədir"¹⁴.

T.Dreyper bir çox belə fikirlərlə həmin məsələyə yekun vuraraq qeyd edirdi: "Amerika tərəfi müntəzəm etiraf edirdi ki, Sovet İttifaqı gərginliyin zəifləməsinə əsas iqtisadi zəiflik üzündən maraqlıdır"¹⁵. Qərb ittifaqında müəyyən fikir ayrılıqları ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrinin SSRİ ilə iqtisadi münasibətlərin inkişafına necə yanaşması üstündə baş verirdi. 1970-ci illərdə SSRİ ilə Qərb ölkələri arasında qarşılıqlı fayda əsasında bağlanmış müqavilələr ABŞ tərəfindən onun siyasi və iqtisadi hökmranlığına qarşı çıxmaq cəhdi kimi qəbul olunurdu. Misal üçün R.Boui hesab edirdi ki, SSRİ-nin "ekspansiyaçı hərəkətlərinə" baxmayaraq, Qərbi Avropa Sovet İttifaqı ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirməklə böyük səhvə yol verir, SSRİ-nin "təmkinliliyini" belə əməkdaşlığın şərti kimi irəli sürərək, Sovet İttifaqına təzyiq göstərməyin başlıca vasitələrinin birindən məhrum edir¹⁶.

Politoloqlar C.Stil, T.Qati, M.Din gərginliyin zəifləməsinin SSRİ üçün "görünməmiş dərəcədə böyük mənfəətləri" haqqında və "Qərbin uduzması" barəsində tədqiqat aparmışlar. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərin təcrübəsi bu fikirləri təkzib edir. Bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinin rəhbərləri, o cümlədən Fransanın prezidenti V.Jiskar d'Esten, AFR-in federal kansleri, İtaliya Nazirlər Şurasının sədri C.Andreotti və b. dəfələrlə bəyan edirdilər ki, gərginliyin zəifləməsindən bütün ölkələr qazanır və indiki dövrdə buna qarşı digər alternativ yoxdur. Mütərəqqi əhval-ruhiyyəli politoloqlar "dünya təsərrüfat sisteminə qovuşmağın" xüsusi konsepsiyasını hazırlamışdılar. Onlar Şərq ilə Qərbin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini yüksəltmək üçün dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin geniş inkişaf

¹⁴ Detente/Ed by Urban-London 1976, p.264

¹⁵ Yenə orada, p.267

¹⁶ Yenə orada, p.283

etdirilməsinin son dərəcə vacib olmasına əsaslanırdılar. "Dünya təsərrüfat sisteminə qovuşmağın "strategiyası xarici siyasi problemlərin həlli üçün iqtisadi müharibəni bir vasitə kimi qəbul etmir. Princeton Universitetinin rus tədqiqatları proqramının direktoru S.Koen «gərginliyin zəifləməsini SSRİ-də daxili dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlayanları tənqid edərək yazırdı ki, ABŞ həqiqətən uzunmüddətli xarici siyasət xətti hazırlama vasitəsilə Sovet İttifaqını güzəştə getməyə təsir etməyi bacarardı və əslində bunu etməli idi. Bu, gərginliyin daha da zəifləməsini, bütün sahələrdə əlaqələrin genişlənməsini və Sovet İttifaqının Qərb ölkələri ilə hərtərəfli, sabit münasibətlərə cəlb edilməsini, qısaca desək, gərginliyin zəifləməsini nəzərdə tutur»¹⁷. Yuxarıda təhlil olunan məsələlərə yekun vuraraq, Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrinin gərginliyin zəifləməsinin maddiləşməsi prosesinə və Belqradada həlli nəzərdə tutulan problemlərin nizama salınmasına münasibətdə meydana çıxan ziddiyyətlər kompleksini müəyyən etmək olar. Qərb ölkələri hesab edirdilər ki, Yekun Aktının bütün müddəaları eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir və onlar Varşava müqaviləsi dövlətlərinin təkid etdikləri müddəaları vicdanla yerinə yetirəcəklər, amma həmin ölkələr də Qərb üçün xüsusən vacib olan müddəalara əməl etməlidirlər.

Bölməyə yekun vuraraq, yalnız bu nəticəni çıxarmaq olar: Yekun Aktının yerinə yetirilməsi prosesi elə ilk addımlardan uzağa gedə bilmədi. Qərb neçə illər idi ki, Aktın həmin müddəalarına uyğun olaraq hərəkət edirdi: ideyaların sərbəstliyi, siyasi əqidələrinə görə insanların izlənilməsi, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, etimadı möhkəmlətmək üçün göstərilən tədbirlərin yerinə yetirilməsi.

Unutmamaq lazımdır ki, Varşava müqaviləsi ölkələrinin ictimai-siyasi quruluşu, bürokratik idarə üsulu həmin müddə-

¹⁷ Detente of debacle. Common sense in us-Soviet Ulations. N.Y. 1979, p.22

aların həyata keçirilməsi üçün böyük keçilməz maneçilik idi. Hər şeydən əvvəl, hər iki tərəfdə Yekun Aktının həyata keçirilməsinə münasibəti müəyyən edən siyasi istiqamətlər aydın şəkildə meydana çıxdı. Siyasi görüşlərdə Şərqi ilə Qərbi arasındakı ciddi fikir ayrılığı bu sənədin müddəalarının praktiki cəhətdən həyata keçirilməsinə mane olurdu. Sovet İttifaqı hər şeydən əvvəl qeyd edirdi ki, Yekun Aktının müddəalarının həyata keçirilməsi məsələsi ilə əlaqədar olaraq Şərqi Avropa ölkələri "sosializmin tarixi nailiyyətlərini müdafiə etməli və qoruyub saxlamalıdır." İstifadə olunmuş ibarə SSRİ ilə ADR arasında dostluq haqqında Helsinkidən sonra imzalanmış müqavilədən götürülmüşdür.

Brejnev doktrinası qüvvədə qalırdı. Bu, misal üçün onu göstərirdi ki, başqa ölkələrin "daxili işlərinə qarışmamaq" Varsava müqaviləsinin digər ölkələr ilə münasibətlərində tətbiq olunmur. Lakin bu Qərbin ideyasına zidd idi. Onlar hesab edirdilər ki, Yekun Aktı siyasi sistemdən asılı olmayaraq, müşavirənin bütün iştirakçıları arasındakı münasibətlərə eyni dərəcədə aiddir. İctimai sistemləri müxtəlif olan ölkələr arasındakı münasibətlərə sovet "ideoloji konsepsiyası" aid edilirdi. Qərb isə dövlətlərarası münasibətlər sahəsinə belə məhdudiyətləri aid etmirdi.

AZƏRBAYCANIN ATƏT-ə ÜZV OLMASI

ATƏT-in tarixində daha bir önəmli mərhələnin başlanması 1 sentyabr 1990-cı ildə "Paris Xartiyası" adlanan sənədin imzalanması ilə əlaqədardır. Bu sənəd "Helsinki Aktı"ndan sonra ATƏT-in fəaliyyətinə real məzmun gətirdi və "Avropada sivilizasiyalı münasibətlər sistemi" adlanan qeyri-müəyyən anlayışı "dövlətlərarası", "dövlətdaxili", "dövlətlər və insanlar", "dövlətlər və insan birlikləri" kimi real və dolğun məzmun kəsb edən anlayış və ifadələrlə təmin etdi.

ATƏT-in tarixində Budapeşt (1994) Zirvə toplantısı da çox mühüm yer tutur. Əgər "Paris Xartiyası" bu təşkilatın fəaliyyətinə yeni məzmun verdisə və Avropada soyuq müharibəyə son qoydusa, Budapeşt sammiti həmin yeni məzmunu reallaşdırdı. Budapeştə qədər ATƏT – Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi adlanırdısa və onun fəaliyyəti məsləhətləşmə üzərində qurulurdusa, Budapeştdə o, əsl ümumavropa təşkilatına (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı – ATƏT) çevrildi.

ATƏT əslində ABŞ, Kanada və Rusiyanın qalan bütün Avropa dövlətləri ilə birgə təşkilatı olmaq etibarilə yeni Avropanın siyasi və iqtisadi həyatının sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, ümumavropa təhlükəsizliyi mexanizmlərini yarıdan və ümumdünya təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirən, dövlətlərarası münasibətləri rəqiblik və münafiqlikə rəlsindən əməkdaşlıq və qarşılıqlı mənafe istiqamətlərinə yönəldən bir təşkilat funksiyasını daşıyır. Getdikcə dövlətlərin ən nüfuzlu və nümayəndəli forumuna çevrilən bu beynəlxalq qurum yeni Avropada demokratiya və insan hüquqlarının, regional təhlükəsizlik və qarşılıqlı əməkdaşlığın əsas müdafiəçisinə və qurucusuna çevrilir.

Helsinki müşavirəsindən keçən dövr ərzində ATƏT öz üzvlərinin sayını Albaniya, keçmiş SSRİ və Yuqoslaviya respublikaları hesabına 35-dən 54-ə çatdırıb.

Azərbaycan 1992-ci il yanvarın 20-də bu qurumun üzvlüyünə qəbul edilib və həmin ilin iyul ayının 10-da onun sənədlərini imzalayıb.

Hazırkı dövrdə ATƏT-in Azərbaycan üçün ən əhəmiyyətli və vacib strukturu 1992-ci ilin martında yaradılmış Minsk Qrupudur. Minsk Qrupunun əsas vəzifəsi Ermənistan-Azərbaycan konfliktini nizama salmaq və Dağlıq Qarabağ problemini dinc vasitələrlə həll etmək üçün müvafiq sənəd hazırlamaq və xüsusi Minsk Konfransı çağırmaqla bu konflikti birdəfəlik aradan qaldırmaqdır. Qrupun tərkibinə 11 dövlət – Almaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, İsveç, Çexiya, Türkiyə, Belarus, Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan daxildir. Onun həmsədrlik funksiyası 1994-cü ilin dekabrından iki dövlətin – Rusiya və Finlandiyanın, 1997-ci ildən isə üç – Rusiya, ABŞ və Fransanın nümayəndəsi tərəfindən həyata keçirilir.

Minsk Qrupunun yarandığı vaxtdan etibarən münaqişənin tənzimlənməsi sahəsində göstərdiyi ilk söyləri gözlənilən nəticəni vermədi. Beynəlxalq ictimaiyyətin təcavüzkara qarşı təsirli tədbirlər görməməsi Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin daha da genişlənməsinə yol açdı. 1993-cü ilin payızına qədər Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayon Ermənistan tərəfindən işğal olundu.

1993-cü ilin noyabrında ATƏT-in Minsk Qrupunun üzvləri Almaniya, ABŞ, Belarus, Fransa, İtaliya, Rusiya, İsveç, Çexiya və Türkiyə işğalın genişlənməsi ilə bağlı, o cümlədən Dağlıq Qarabağ probleminin həlli haqqında bəyanat verdilər. Bu bəyanatlarda döyüş əməliyyatları və yeni ərazilərin ələ keçirilməsi pislənir və ATƏM prinsiplərinin pozulması kimi qiymətləndirilirdi. Ərazi tutulmasından beynəlxalq aləmdə tanınmaq, status qazanmaq və s. məqsədlərlə istifadə olunmanın yolverilməzliyi göstərilir, işğalçıların Horadiz və Zəngilandan birtərəfli qaydada çıxması, atəşin dayandırılması, işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması, münaqişə bölgəsində beynəlxalq müşahidəçilərin yerləşdirilməsi və BMT Təhlükəsizlik Şurası

qətnamələrinin yerinə yetirilməsi tələb olunur, qüvvə tətbiq etməkdən imtina edilməsi irəli sürülür, qaçqınlara yardım etmək zərurəti vurğulanır və sazişi pozan tərəfin məsuliyyət daşdığı göstərilirdi.

1994-cü ildə, xüsusən may ayında atəşkəs əldə olunduqdan sonra, ATƏM-in Budapeşt sammitinin yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan diplomatiyası öz fəallığını daha da artırdı. 1994-cü ilin iyulunda Moskvada Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin görüşü keçirildi və atəşkəsin qorunub saxlanması haqqında ümumi razılıq əldə edildi.

1994-cü ilin dekabr ayında keçirilmiş Budapeşt sammiti ATƏM-in tarixində mühüm bir dövrün başlanğıcını qoydu. Budapeşt Zirvə toplantısına qədər əsas vəzifəsi Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələləri üzrə məsləhətləşmələr aparmaqlı olan ATƏM, 1994-cü il dekabrın 6-dan başlayaraq yeni Avropanın sivilizasiyalı birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, sülhün, demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunmasını təmin edən, regionun təhlükəsizlik və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini həyata keçirən bir təşkilata – özü-nüidarə mexanizmləri olan ümumavropa institutuna çevrildi. Məhz Budapeştdə ilk dəfə ATƏM-in Avropanın ümumi təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrinin yaradılması və münafişəli ərazilərə göndərilməsi qərara alındı. Azərbaycan diplomatiyasının gücü ilə Minsk Qrupu yanında ATƏM-in ilk sülhməramlı, üç min nəfərlik çoxmillətli hərbi hissəsinin yaradılması və Qarabağa göndərilməsi razılaşırdı.

Beləliklə, bir vaxtlar Avropanın bu və ya digər qlobal problemləri ilə bağlı dövlətlərarası məsləhətləşmə forumu hesab olunan ATƏM, dünyanın siyasi və təhlükəsizlik sistemində mühüm rol oynayan, yeni Avropada sivil birgəyaşayış qaydalarını müəyyən edən, ümumavropa təhlükəsizliyi ilə bütün dünyada sülhün və beynəlxalq təhlükəsizliyin qorunması arasında qarşılıqlı əlaqə yarada biləcək bir təşkilata (ATƏT) çevrildi.

Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq, Dağlıq Qarabağ problemi xüsusi bir məsələ kimi gündəliyə salındı və müzakirə olundu. Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında müzakirələrdə dünyanın aparıcı dövlət başçıları və siyasi xadimləri B.Klinton, B.Butros-Qali, T.Çillər və b. çıxış edərək münaqişənin həlli sahəsində ATƏT-in mühüm rolunu vurğuladılar və səylərin artırılmasının zəruriliyini qeyd etdilər.

Dekabrın 6-da Budapeşt sammitində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Heydər Əliyev öz çıxışında ATƏT-in Avropada oynadığı rola, onun təkmilləşdirilməsi zərurətinə böyük diqqət yetirdi. O, qeyd etdi ki, müasir şəraitdə ATƏM-in rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır. Yeni Avropaya, ayırıcı xətlərin və təsir dairələrinin olmadığı Avropaya təkmilləşdirilmiş ATƏM lazımdır.

Budapeşt sammitində konsensus əsasında ATƏM-in təşkilati islahatı – ATƏT-ə çevrilməsi ilə bağlı mühüm bir qətnamə qəbul edildi. Bu sənəd ATƏM-in təşkilati cəhətdən yeniləşməsi, onun nüfuzunun artması prosesinin başlanğıcı demək idi. Sammitdə qeyd edildiyi kimi, ATƏM-in təşkilati cəhətdən möhkəmləndirilməsinin, onun rolunun və nüfuzunun artırılmasının başlıca şərtlərindən biri münaqişələrin nizamlanması, cinayətkarlıqla mübarizə, humanitar yardım göstərilməsi kimi məsələlərdə iştirakçı dövlətlərin iqtisadi və siyasi potensialından fəal istifadə edilməsidir.

ATƏT-in rolunun artması digər məhəlli və beynəlxalq təşkilatların rolunun azaldılması və sıxışdırılması demək deyildir. BMT, NATO, Avropa İttifaqı ilə ahəngdar münasibətlərin qurulması, iştirakçı dövlətlərin fikrincə, ATƏT-in işinin səmərəliliyinin mühüm şərtidir.

Azərbaycan Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasında BMT ilə ATƏT arasında münasibətlərin düzgün qurulmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Azərbaycan tərəfi heç zaman məsələni belə qoymurdu: ya ATƏT, ya da BMT. Lap əvvəldən Qarabağ məsələsinin həllində ATƏM-ə üstünlük verən

Azərbaycan dövləti belə hesab edirdi ki, bu proses ATƏT-də də sona çatdırılmalıdır. ATƏT münaqişə zonasında müəyyən iş təcrübəsi qazanmışdır, münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərlə təmaslar qurmuşdur, sülhə nail olmaq üçün onun öz mövqeyi vardır.

ATƏT-in yeni keyfiyyətə keçməsi, onun bundan sonra strukturlaşması iştirakçı dövlətlərin ərazisində münaqişə və böhranların nizamlanmasında onun imkanlarını daha da artırır. Eyni zamanda, BMT ilə ATƏT arasındakı münasibətləri heç bir zaman rəqabət, mübarizə kimi qəbul etmək düzgün deyil. Məhəlli təşkilat kimi ATƏT-in fəaliyyəti BMT nizamnaməsinin səkkizinci fəslinə uyğun olaraq qurulmuşdur. Bu iki təşkilat, beynəlxalq və məhəlli qurum kimi bir-birini tamamlayır və müdafiə edir. ATƏT ona daxil olan ölkələrin ərazisində münaqişələrin nizamlanmasında üstünlüyə malikdir. Lakin böhran ATƏT-in səlahiyyətlərini aşan mərhələyə çatdıqda, o, kömək üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasına müraciət edə bilər. Bu halda BMT və ya digər səlahiyyətli təşkilatlar nizamlama prosesinə qoşula bilərlər.

ATƏT-in bir təşkilat kimi güclənməsi, Avropanın münaqişəli bölgələrində sabitliyin bərqərar olunması işinə fəal müdaxilə etməsi, sülh və təhlükəsizlik məsələləri üzrə bütün Avropa dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsi, sözsüz ki, müstəqillik və demokratik dövlət quruculuğu yolu tutmuş, lakin Ermənistan və onu himayə edən dövlətlərin təcavüzünə məruz qalmış Azərbaycan üçün çox böyük tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu sammitdə Azərbaycan Avropanın bu və ya digər bölgələrində münaqişəli məsələlərin həll edilməsinin ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından ATƏT-in ixtiyarına verilməsinə nail olmuşdur. Məhz Azərbaycan tərəfinin tələbi ilə dövlət başçıları bütün münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllinin bir dövlətin şəriksiz nəzarətində qalmasının yolverilməzliyini təsdiq etmiş, çoxmillətli və proporsional əsasda ATƏT-ə məxsus sülhməramlı qüvvələrin ya-

radılması, Dağlıq Qarabağ zonasına göndərilməsi haqqında qərar qəbul etmişlər.

Sammitin işinin konkret yekunu "Yeni dövrdə əsl tərəfdaşlığa doğru" adlı siyasi bəyannamənin, "ATƏT-in BMT ilə əməkdaşlığı" və "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlı qətnamələrin qəbul edilməsi oldu.

Bu məsələ ətrafında Rusiya və ABŞ nümayəndələri ilə fəal məsləhətləşmələr aparılmışdır. Nəticədə ümumi razılıqla qəbul edilmiş sənədlərin əsas müddəaları ondan ibarət idi ki, iştirakçı dövlətlər münaqişədə iştirak edən tərəflərin 1994-cü il may ayının 12-də ATƏT-in Minsk Qrupu ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində, Rusiya Federasiyasının vasitəçiliyi ilə razılaşdırılmış atəşkəsi təsdiq etmələrini alqışladılar, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə dair öhdəliklərini təsdiq etdilər və Təhlükəsizlik Şurasının münaqişənin sülh yolu ilə həlli sahəsində ATƏT-in söylərinə verdiyi siyasi dəstəyi təqdir etdilər. Bununla əlaqədar olaraq münaqişədə iştirak edən tərəfləri, birbaşa əlaqələr də daxil olmaqla, intensiv, müntəzəm danışıqlara çağırdılar. Onlar ATƏT-in Minsk Qrupunun söylərini tamamilə müdafiə etdilər. ATƏT-in sədrinə tapşırıldı ki, danışıqlar üçün ümumi və razılaşdırılmış əsasın təmin olunması və bütün vasitəçilik və danışıqlara dair fəaliyyətlərin tam uyğunlaşdırılmasının həyata keçirilməsindən ötrü Minsk konfransının həmsədrələrini təyin etsin. Onlar Minsk Qrupunun iclaslarında birgə sədrlik etməli və daimi Şuraya öz işlərindəki irəliləyişlər barədə mütəmadi olaraq məlumat verməlidirlər.

Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər Minsk konfransı həmsədrələrinə mövcud atəşkəsin davam etdirilməsinə kömək etmək üçün dərhal addımlar atmağı və silahlı münaqişə bitdikdən sonra siyasi sazişin imzalanması üçün intensiv danışıqlar keçirməyi tapşırıldı. Onlar BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə əsasən silahlı münaqişə bitərkən tərəflər arasın-

da bağlanacaq sazişdən sonra ATƏT-in çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrini göndərmək barədə siyasi iradələrini bəyan etdilər.

Azərbaycan bu sammitdə Qafqaz regionunda baş verən münaqişəli halların aradan qaldırılması işinə bilavasitə ATƏT kimi nüfuzlu bir təşkilatı yaxından cəlb etməklə, münaqişənin həlli zamanı yol verilə biləcək hər hansı ədalətsizliyin və birtərəfli fəaliyyətlərin qarşısını almış və bununla da özünün ərazi bütövlüyünü, müstəqil dövlət quruculuğunu, təhlükəsizliyini və suverenliyini beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə tam əlaqələndirmiş və ATƏT-in himayəsinə bağlamışdır.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, Budapeştdə Dağlıq Qarabağ ətrafında baş verən münaqişənin dayandırılması, atəşkəs rejiminin qorunması, münaqişənin həlli yollarının axtarılması, onun sülh yolu ilə aradan qaldırılması və Böyük Sülh Sazişinin hazırlanması ilə bağlı bütün vəzifələr ATƏT-in Minsk Qrupuna və ona həmsədrlik edən Rusiya və Finlandiyaya tapşırıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyinin aktual məsələsinə çevrildi.

Budapeştdən keçən dövr ərzində Azərbaycan dövləti tezliklə sülh əldə etmək, işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmaq, respublikamızın ərazi bütövlüyünü təmin etmək, doğma yurdlarından didərgin salınmış vətəndaşları öz ata-baba torpaqlarına qaytarmaq üçün bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bu illərdə Azərbaycan diplomatiyasının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk Qrupu və bu qrupun üzvü olan dövlətlərlə ayrılıqda aparılan işdən ibarət olmuşdur.

Budapeştdən başlayaraq Minsk Qrupunun fəaliyyətində xüsusi canlanma baş vermiş və qarşıya qoyulmuş məsələnin həlli ilə bağlı mühüm addımlar atılmışdır. Keçən dövr ərzində Minsk Qrupu üzvləri dəfələrlə Azərbaycanda, Ermənistanda və əsas münaqişə zonası olan Dağlıq Qarabağda olmuş, intensiv

danışıqlar və görüşlər keçirmiş və son nəticəyə nail olmaq üçün mühüm təşəbbüslər göstərmişlər. ATƏT-in 1996-cı ildə keçirilən növbəti Lissabon sammitində də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məsələsi əsas müzakirə mövzularından biri oldu. Gərgin müzakirələr nəticəsində beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsiplərini əks etdirən müddəanın yekun sənədinə salınması bu münaqişənin həlli sahəsində ATƏT çərçivəsində görülən işlərin məntiqli təzahürü idi. Lakin ATƏT-in Zirvə toplantısında qərarlar konsensus yolu ilə qəbul edildiyindən Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi bu müddəanın qəbuluna mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti qətiyyətli mövqe tutaraq bütün yekun sənədinə "veto" qoymaqla obyektiv qərarın qəbul edilməsi sahəsində ardıcıl fəaliyyətini davam etdirdi.

Azərbaycan diplomatiyası təkzibolunmaz dəlillərlə sübut etdi ki, məhz Ermənistan özünün inadkar, qeyri-konstruktiv mövqeyi, təcavüzkar siyasəti ilə regionda davamlı, ədalətli, bütün maraqları və mənafeləri nəzərə alan sülhün əldə edilməsinə imkan vermir.

Azərbaycan özünün ATƏT prinsiplərinə, hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüquq normalarına sadıqlığını, möhkəm sülhə və regional təhlükəsizliyə maraqlı olduğunu nümayiş etdirdi. Dövlət başçılarının və rəhbər xadimlərin, demək olar, hamısı Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə etdiklərini bildirdilər. Zirvə toplantısının yekun iclasının başlanmasına çox az vaxt qalmış Azərbaycan Prezidentinin ATƏT-in sədri F.Kotti ilə keçirilən görüşü zamanı sammitin bəyannamə layihəsinin qəbul olunması istiqamətində yaranmış vəziyyət ətraflı müzakirə edildi. Azərbaycanın mövqeyinin tamamilə haqlı olduğunu və ATƏT tərəfindən dəstəkləndiyini nəzərə çatdıran F.Kotti yekun iclasında bu məsələyə dair verəcəyi bəyanat və irəli sürülən üç prinsip barədə Azərbaycan Prezidentinə

ətraflı məlumat verərək bildirdi ki, ATƏT Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin bu üç əsas prinsip zəminində həllinə xüsusi diqqət yetirəcək. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın mənafeələrinin əsasən təmin edildiyini nəzərə alaraq, sammitin müəyyən yekun sənədi qəbul etməsinə imkan yaratmaq üçün Azərbaycan Prezidenti Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli prinsipləri haqqında ATƏT sədri adından bəyanat verilməsinə və yekun sənədinə qoyduğu "veto"nu götürməyə razı oldu. Nəhayət, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin Ermənistan və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək özünüidarəetmə dərəcəsi verən hüquqi status, Dağlıq Qarabağın və onun bütün əhalisinin təminatlı təhlükəsizliyi prinsiplərini əhatə edən bəyanatı Lissabon sammitinin rəsmi sənədi kimi qəbul edildi.

Beləliklə, ATƏT-in 54 dövlət başçısının iştirak etdiyi Lissabon zirvə toplantısı ümumdünya və ümumavropa məsələlərinin strateji, perspektiv inkişaf meyillərini aydınlaşdırmaqla və müəyyənləşdirməklə bərabər, ilk dəfə olaraq Qafqazda gedən proseslərin, xüsusən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini, ümumi və xüsusi cəhətlərini, həlli yollarının hüquqi-siyasi çərçivəsini açıqladı.

Lissabon sammitindən sonra ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin intensivləşməsi və münaqişə tərəfləri olan Ermənistan və Azərbaycanla çoxsaylı müzakirələrin aparılması münaqişənin həllinə dair yeni təkliflərin hazırlanması ilə yekunlaşdı. Lakin tərəflərə təqdim olunan təkliflərlə bağlı qərarın qəbulu ərəfəsində hər dəfə Ermənistanda vəziyyətin gərginləşməsi 1997-ci ildə prezident L.Ter-Petrosyanın istefaya getməsi, 1999-cu ildə isə Ermənistan parlamentində terror aktının baş verməsi ilə müşayiət olundu. Bu isə Minsk Qrupunun vasitəçilik missiyasına zərbə vuraraq, münaqişənin tənzimlənməsi prosesinə mane oldu.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan ATƏT ilə əməkdaşlığı davam etdirərək, münaqişənin bu təşkilat çərçivəsində sülh

yolu ilə tənzimlənməsinə dair mövqeyindən imtina etmədi. Amma vasitəçilik missiyasının yerinə yetirilməsi prosesində ATƏT-in işğalçı ilə işğala məruz qalmış tərəf arasında tarazlığı gözləməsi, obyektiv və prinsipial mövqedən çıxış edərək təcavüzkarı beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşmağa sövq etmək əvəzinə loyallıq nümayiş etdirməsi münaqişənin tənzimlənməsində irəliləyişin əldə olunmasına stimül vermir. Bununla belə, ATƏT bu sahədə öz missiyasını davam etdirir.

Azərbaycanın ATƏT ilə əməkdaşlığının digər mühüm istiqamətini demokratik cəmiyyət quruculuğunun fundamental prinsiplərinin təmin olunması sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edir. Azərbaycanda demokratik təsisatların təşəkkülü və inkişafı, dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə əsaslanan qanunvericilik bazasının formalaşması, vətəndaş haqlarının qorunması, söz azadlığının təmin olunması sahəsində ATƏT ilə qurulmuş səmərəli əməkdaşlıq ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Prezident və parlament seçkiləri dövründə seçki qanunvericiliyinin hazırlanması prosesində ATƏT ilə intensiv məsləhətləşmələr aparılmış və verilmiş tövsiyələr nəzərə alınmış, seçki prosesinin ATƏT müşahidəçiləri tərəfindən izlənməsinə lazımı şərait yaradılmış və ATƏT-in göstərdiyi texniki yardımdan istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində, Avropanın təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya olunmasında, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafında, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda Qərbin sınaqdan keçmiş qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnərək, onun səmərəli surətdə tətbiq olunmasında ATƏT ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan özünün strateji inkişaf yolunu bu təşkilat ilə əlaqələrini daha da dərinləşdirməklə davam etdirir.

ATƏT-in MİNSK QRUPUNUN YARADILMASI

Azərbaycan – ATƏT münasibətləri:

Azərbaycan ATƏT-in üzvlüyünə 1992-ci ilin 30 yanvarında qəbul olunmuşdur.

1992-ci ilin fevral ayından başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olaraq üzv dövlətlərin daha çox diqqət obyektinə çevrildi. Bu məqsədlə fevral ayının ortalarından başlayaraq ATƏT-in ilk xüsusi missiyası Azərbaycanda oldu.

Fevralın 27-28-də ATƏM-in Yüksək Səviyyəli Şəxslər Komitəsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikasına mənsub olmasını təsdiq edən sənəddə, sərhədlərin dəyişdirilməsi yolu ilə, münaqişənin sülh yolu ilə çağırışı öz əksini tapdı.

1992-ci ilin mart ayının 24-də ATƏT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının birinci əlavə görüşündə Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə olundu. Görüşdə ATƏM-in Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllinə dair Minsk Konfransının çağırılması haqda qərar qəbul olundu.

Azərbaycan ilk dəfə olaraq 1992-ci ilin 2-10 iyulunda Helsinkidə keçirilən ATƏM-in Zirvə Toplantısında iştirak etmiş, onun sənədlərini imzalamışdır.

20 dekabr 1993-cü ildə Paris Xartiyasına qoşulmuşdur.

Minsk Qrupunun yaradılması:

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1992-ci ildən başlayaraq artıq beynəlxalq əhəmiyyətli problemə çevrilirdi. 1992-ci ilin 30 yanvarında Azərbaycan Respublikasının ATƏM-ə üzv olması ilə həmin ilin 8-10 iyulunda ATƏM-in Helsinkidə keçirilən müşavirəsində onun sənədləri imzalandı. Təşkilatın prinsiplərinə uyğun olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzv dövlətlərin daha çox diqqət obyektinə çevrildi. ATƏM-in Xarici işlər nazirlərinin 1992-ci ilin martın 24-də keçirilən

iclasında Dağlıq Qarabağda vəziyyət müzakirə edilərək ATƏM-in Dağlıq Qarabağa dair sülh konfransının çağırılması haqqında qərar qəbul edildi.

1992-ci ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa və Laçının işğalı münacişənin istiqamətini dəyişərək yeni siyasi problem yaratdı və sülh missiyasını öz üzərinə götürmüş Minsk konfransının keçirilməsi yolunda maneəyə çevrildi. Minsk Qrupu çərçivəsində aparılan danışıqlara qarşı tərəflər arasında ziddiyyətlərin qalması, xüsusi ilə Ermənistanın tutduğu qeyri konstruktiv mövqe ilə yanaşı, qrupun üzvü olan böyük dövlətlərin fikirlərində yekdilliyin olmaması sülh prosesinin ləngiməsinə və münacişənin dondurulmasına gətirib çıxartdı.

Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinin vasitəçilik tarixinə nəzər salsaq və onu şərti olaraq mərhələlərə bölsək, bu mərhələlərin hər birində vəziyyətin müəyyən qədər də olsa ABŞ-Rusiya qarşudurmasından, onlar arasında ortağ konsensusun olmamasının xarakterindən asılı olduğu ortaya çıxar. Minsk Qrupu yaradılan zaman Rusiya bu təşəbbüsü müdafiə etsə də, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən münacişənin nizama salınması istiqamətində vasitəçilik səylərinin fəallaşması Rusiyanın siyasi dairələrində narahatlıq doğurmağa başlamışdı. Belə bir zamanda Rusiyanın əsas məqsədi münacişənin nizama salınması mexanizminin dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların əlindən alınmasına və bununla da regionda, o cümlədən beynəlxalq aləmdə özünün zəifləmiş mövqeyini dirçəltməyə xidmət edirdi.

Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün Rusiya Azərbaycana təzyiğ göstərərək, qoşunlarını "sülhməramlı qüvvələr" adı altında münacişə bölgəsində yerləşdirmək fikrində idi. Lakin bu məqsədinə nail olmayan Rusiya Ermənistanda öz qoşunlarının sayını bir qədər də artırmış, onu gizli və aşkar yolla silahlandıraraq, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunmasına dəstək vermişdir. Bir sıra mənbələrdə o da vurğula-

nır ki, Ermənistanın Rusiya tərəfindən silahlandırılması 1994-cü ildə atəşkəs elan olunandan bu günə qədər də davam edir.

1994-cü ildə dekabrın 5-6-da ATƏM-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısından sonra beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsi qərara alındı. Bundan başqa Budapeştdə həmsədrlik institutda təsis edildi. Minsk konfransında iki həmsədrin təyin edilməsi və Minsk Qrupunun konfranslarının onların birgə həmsədrliyi ilə keçirilməsi qərara alındı. Rusiyanın bu münaqişədə maraqlı tərəf olduğunu nəzərə alaraq ATƏM-in Minsk konfransında, o cümlədən Minsk Qrupunda həmsədrlik Rusiyaya tapşırıldı. Bu razılıq təkcə Budapeşt görüşünə qədər gərgin qalan Qərbi-Rusiya münaqişələrinin yumşaldılması deyil, həm münaqişənin həlli istiqamətində, həm də Rusiyanın fərdi sülh yaratma istəyinin qarşısının alınması demək idi.

1996-cı ildə 2-3 dekabrda ATƏT-in Lissabon sammitində qəbul edilən və münaqişənin nizama salınmasının beynəlxalq hüquqi bazasını təşkil etmiş olan sənədlərin Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətlə aradan qaldırılması istiqamətində böyük siyasi nailiyyət hesab edilə bilər. Zirvə toplantısı zamanı Heydər Əliyevin gərgin əməyi və diplomatik istedadı sayəsində münaqişənin həllinin siyasi-hüquqi çərçivələrini müəyyənləşdirən xüsusi bir bəyanat qəbul edildi. Bu bəyanat Ermənistan istisna olmaqla, dünyanın 53 dövləti tərəfindən müdafiə olundu və Lissabon sammitinin yekun qərarlarında öz əksini tapdı.

Minsk Qrupunun fəaliyyəti:

Budapeşt sammitində ilk dəfə olaraq ATƏT çərçivəsində Avropa təhlükəsizlik tədbirlərində iştirak edə biləcək sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgələrinə göndərilməsi qərara alınmışdır. İştirakçı dövlətlər ATƏT rəhbərliyi altında olan ilk sülhməramlı çoxmillətli hərbi hissənin Dağlıq Qarabağ bölgəsinə göndərilməsi haqqında razılıq əldə edilmişdir. Bundan başqa Budapeştdə Minsk prosesi çərçivəsində

həmsədrlik institutu təsis olunmuşdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair Budapeşt sammitinin işinin yekunu olaraq "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar ATƏT-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi" adlı qətnamənin qəbulu təşkil edilmişdir. Budapeşt sammitinin nəticələrinə əsasən 20 dekabr 1994-cü ildə Vyanada Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə ATƏT-in üzv ölkələrinin təyin etdiyi hərbi nümayəndələrdən ibarət Yüksək Səviyyəli Planlaşdırma Qrupu təsis olunmuşdur.

Minsk prosesinin həmsədrlik institutu təsis olunarkən, ona əvvəl Finlandiya ilə Rusiya, sonra isə 1995-1997-ci illər ərzində İsveç və Rusiya başçılıq etmişlər.

28 avqust 1995-ci ildə ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin ATƏT-in Minsk Konfransının müzakirəsində olan Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Şəxsi Nümayəndəsi vəzifəsi təsis edilmişdir. 1 yanvar 1997-ci ildən bu yana (2007, may) bu vəzifəni Polşanı təmsil edən Anjey Kasprşik icra edir.

1996-cı il 2-3 dekabr tarixdə keçirilən ATƏT-in Lissabon sammitində 54 iştirakçı dövlət tərəfindən Avropada İyirmi birinci əsrdə ümumi və hər tərəfli təhlükəsizlik modeli adlı Bəyannamə qəbul edilmişdir. Bəyannamədə üzv dövlətlərin təhlükəsizliyinə yönələn təhdidlər qeyd edilmiş və bu təhdidləri aradan qaldırmaq üçün birgə fəaliyyətin vacibliyi xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Lissabon Zirvə görüşündə Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair ATƏT-in iştirakçı dövlətləri tərəfindən (Ermənistan istisna olmaqla) növbəti prinsiplərə razılıq verilmişdir:

- Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
- Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ən yüksək inkişaf etmiş özünüidarə statusunun verilməsi;
- Dağlıq Qarabağın bütün əhalisinin təhlükəsizliyinin təminatı.

Sənəd

1996-ci il dekabrın 3-ü Lissabon Zirvə toplantısı çərçivəsində ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması barəsində çıxış etdiyi bəyanatın mətni:

“Sizə məlum olduğu kimi, son iki il ərzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsinin həllində heç bir irəliləyiş əldə edilməmişdir. Mən təəssüflə qeyd edirəm ki, məsələnin nizamlanması prinsiplərinə dair tərəflərin mövqelərinin yaxınlaşdırılması istiqamətində Minsk konfransı həmsədrlərinin səyləri uğurla nəticələnmədi.

Minsk Qrupunun həmsədrləri tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının tərkib hissəsi kimi formalaşdıran üç prinsip tövsiyə edilmişdir. Bu prinsipləri Minsk Qrupunun bütün üzv-dövlətləri dəstəkləyir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

– Ermənistan Respublikasının və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü;

– Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa ən yüksək səviyyəli özünüidarə hüququ verən öz müqəddəratını təyin etməyə əsaslanmış sazişdə müəyyən edilmiş Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu;

– bütün tərəflərin nizamlama müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsinə dair qarşılıqlı öhdəliklər də daxil olmaqla, Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təmin edilmiş təhlükəsizliyi.

Mən təəssüflə etiraf edirəm ki, bir iştirakçı dövlət bunu qəbul edə bilmədi. Bu prinsiplər digər iştirakçı dövlətlər tərəfindən dəstəklənir.

Bu bəyanat Lissabon Zirvə görüşünün sənədlərinə daxil ediləcək”.

Bundan dərhal sonra ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin bəyanatına cavab olaraq Ermənistan nümayəndə heyətinin çıxış etdiyi bəyanatın mətni:

“ATƏT-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin bəyanatı ilə əlaqədar Ermənistan nümayəndə heyəti aşağıdakı məsələlər barədə öz narahatçılığını ifadə etmək istəyir:

1. Bəyanat siyasi sazişin əldə edilməsi məqsədilə danışıqların aparılmasını təklif edən 1994-cü il Budapeşt Zirvə görüşü tərəfindən təsis edilən Minsk Qrupunun mandatının nə ruhunu, nə də hərfini əks etdirmir. Status problemi hələ başa çatdırılmalı olan birbaşa danışıqlarda müzakirə mövzusu olmuşdur.

2. Bəyanat, bu məsələni siyasi sazişin imzalanmasından sonra toplanacaq ATƏT-in Minsk konfransının səlahiyyətinə verən ATƏT-in Nazirlər Şurasının 1992-ci il qərarına zidd olaraq, Dağlıq Qarabağın statusunu əvvəlcədən müəyyən edir.

3. Erməni tərəfi əmindir ki, məsələnin həlli beynəlxalq hüquq və Helsinki Yekun Aktında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında, hər şeydən əvvəl öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi əsasında əldə edilə bilər.

4. Kompromis həllin əldə edilməsi maraqları naminə erməni tərəfi həm Minsk Qrupu çərçivəsində, həm də bu qrupun həmsədrləri tərəfindən əlaqələndirilən birbaşa əlaqələr əsasında ən intensiv danışıqları davam etdirməyə hazırdır.

Xahiş edirəm ki, bu bəyanat Lissabon Zirvə görüşünün Bəyannaməsinə əlavə edilsin”.

ATƏT-in Nazirlər şurasının fəaliyyəti:

1992-ci il martın 24-də Helsinkidə ATƏT-in Nazirlər Şurasının 1-ci əlavə görüşündə Dağlıq Qarabağda mövcud vəziyyət ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Nazirlər Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında silahlı münaqişənin genişlənməsinin davam etməsi və bunun nəticəsində əhali arasında əzab çəkənlərin və insan tələfatlarının sayının artması ilə əlaqədar dərin narahatlıqlarını ifadə etdilər. Onlar münaqişənin davam etməsinin və daha da genişlənməsinin regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə göstərə biləcəyi təsiri nəzərdə tutaraq, münaqişənin aradan qaldırılması yolları və vasitələrini geniş şəkildə müzakirə etdilər. Onlar bütün tərəfləri təmkinli olmağa çağırdılar.

Nazirlər yenidən ən qəti şəkildə cavabdeh yerli komandirləri onların aktiv iştirakı ilə həyata keçiriləsi təcili və effektiv atəşkəsə çağırdılar. Onlar, siyasi və iqtisadi təzyiqlə tədbirlərinin dayandırılması da daxil olmaqla, etibarlı mühit və konstruktiv dialoq şəraitinin bərpa edilməsi çağırışı ilə olundu. Nazirlər ATƏM çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyəti nəzərdən keçirdilər və Yüksək vəzifəli şəxslər komitəsinin qəbul etdiyi qərarları bütövlükdə bəyəndilər. Onlar bununla əlaqədar gördüyü tədbirlərə görə ATƏM-in fəaliyyətdə olan sədrinə minnətdarlıqlarını bildirdilər və lazım olduğu hər hansı təqdirdə ona bütün mümkün olan yardımını göstərməyə hazır olduqlarını qeyd edirlər.

Avropa Birliyi və onun üzv-dövlətləri, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzv-dövlətləri, Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının üzvləri və xüsusilə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş katibi ATƏM tərəfindən həyata keçirilən bir-birini tamamlayan səyləri alqışladılar.

Nazirlər razılığa gəldilər ki, ATƏM bu münaqişə ilə bağlı sülh prosesinin inkişafı işində əsas rol oynamalıdır. Onlar razılaşırdılar ki, Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında mövcud olan vəziyyət ATƏM tərəfindən növbəti tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

Nazirlər ATƏM-in Nazirlər Şurasının fəaliyyətdə olan sədri cənab İrji Dinstbirə, xüsusilə effektiv atəşkəsin əldə olunması və qorunub saxlanılması, həmçinin məsələnin sülh yolu ilə hərtərəfli nizamlanması üçün çərçivənin yaradılmasına kömək məqsədilə yaxın vaxtlarda regiona səfər etməyi tapşırıdılar.

Nazirlər qəti əmin olduqlarını bildirdilər ki, ATƏM-in himayəsi altında Dağlıq Qarabağ üzrə konfrans böhranın ATƏM-in prinsipləri, öhdəlikləri və müddəaları əsasında sülh yolu ilə nizama salınması məqsədilə danışıqlar üçün fəaliyyət göstərən forumu təmin edəcək. Nazirlər bununla əlaqədar ATƏM-in Nazirlər Şurasının fəaliyyətdə olan sədrindən mümkün qədər tez bir zamanda belə konfransı keçirməyi xahiş etdilər.

Bundan əlavə nazirlər razılaşıdılar ki, Minskə keçiriləcək bu konfransın iştirakçıları Ermənistan, Azərbaycan, Belarus, Çexiya və Slovakiya Federativ Respublikası, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya Federasiyası, İsveç, Türkiyə və Amerika Birləşmiş Ştatları olacaq. Dağlıq Qarabağın seçilmiş və digər nümayəndələri maraqlı tərəf kimi konfransa onun Sədri tərəfindən konfransda iştirak edən dövlətlərlə məsləhətləşmələrdən sonra dəvət olunacaqlar. ATƏM-in Nazirlər Şurasının fəaliyyətdə olan sədri ATƏM-in himayəsi altında Dağlıq Qarabağ üzrə konfransın sədrini təyin edəcək.

Nazirlər ATƏM-in bütün iştirakçı dövlətlərini və bütün maraqlı tərəfləri beynəlxalq nəzarət altında olan təhlükəsiz dəhlizlər daxil olmaqla sürətli və effektiv vasitələrdən istifadə edərək, humanitar yardımla ona ehtiyacı olanların təmin edilməsi üçün bütün lazımi addımların atılmasına təkidlə çağırıdılar. Nazirlər Ermənistan və Azərbaycanın ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrinin bu regiona missiyasına, həmçinin ATƏM Şurasının razılaştığı bütün fəaliyyətə tam kömək etmək öhdəliyini nəzərə aldılar və məsələnin davamlı, sülh yolu ilə həll olunmasına nail olmaq məqsədilə hər iki tərəfi bu öhdəliyi fəal şəkildə yerinə yetirməyə çağırırlar.

Minsk Qrupunun təklifləri:

ATƏT-in Lissabon görüşündən sonra Rusiya ilə yanaşı, Amerika Birləşmiş Ştatları və Fransa Minsk Qrupunun həmsədrləri təyin olundu. 1997-ci ilin ikinci yarısında günümüzə kimi Minsk Qrupunun həmsədrləri Lissabon prinsipinə əsaslanaraq iki hissədən ibarət - Dağlıq Qarabağın hüduqlarından kənarında yerləşən 7 rayonumuzun qaytarılmasına və dağlıq Qarabağın hüquqi statusunun müəyyən edilməsinə dair 3 təkliflə çıxış etmişlər:

- Paket – 1997-ci ilin iyulunda irəli sürülən bu variantda Dağlıq Qarabağın statusu daxil olmaqla bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsi nəzərdə tutulurdu.

- Mərhələli- 1997-ci ilin sentyabrında irəli sürülən bu variantda münaqişənin nizama salınması yolu mərhələli şəkildə görülürdü.

Azərbaycan Respublikası həmin planlarla tam olaraq razılaşmasa da, sülh prosesinin ölü nöqtədən çıxması üçün həmsədrlərin hər iki təkliflərini qəbul etdiyi halda, Ermənistanın tutduğu qeyri konstruktiv mövqe bütün razılıqları alt-üst edirdi.

1998-ci ilin noyabrın 9-da həmsədrlər beynəlxalq hüquq normalarının qanunlarına zidd olaraq, eyni zamanda Azərbaycan üçün qəbul edilməz sayca üçüncü təklifi irəli sürdülər. Bu təklif dünya praktikasında mövcud olmayan "Ümumi dövlət" praktikasına əsaslanırdı. Azərbaycan tərəfindən qətiyyətlə rədd edilən "Ümumi dövlət" ideyası, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon toplantılarında qəbul edilən sənədlərə etinasızlığın göstəricisi idi.

"Ümumi Dövlət" prinsipi nizamasalma prosesinə ciddi maneə törətməklə yanaşı, münaqişənin həlli yollarına dair tərəflərin mövqelərindəki ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Nəticədə danışıqlar prosesində bir durğunluq yarandı və münaqişənin nizama salınması istiqamətində müsbət irəliləyiş əldə etmək mümkün olmadı.

Azərbaycan-ATƏT münasibətləri yeni səpkidə:

18-19 noyabr 1999-cu ildə İstanbulda keçirilən ATƏT-in üzv dövlətlərinin Dövlət və Hökumət başçılarının növbəti Zirvə toplantısında iştirak edən Azərbaycan İstanbul Bəyannaməsinə və Avropa Təhlükəsizliyi Xartiyasına qoşulmuşdur.

Sənəd

19 noyabr 1999-cu il İstanbul Zirvə görüşünün yekununda Ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair İstanbul Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bəyannamədə deyilir:

"Biz, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yaranan vəziyyət və son hadisələr haqqında ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrlərinin məruzəsini aldıq və onların söylərini müsbət qiymətləndiririk. Biz Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri arasında aktivləşən dialoqu xüsusilə alqışlayırıq ki, onların müntəzəm görüşləri problemin möhkəm və hərtərəfli həllinin tapılması prosesinin dinamikası üçün imkan yaratmışdır. Biz qəti şəkildə bu dialoqu dəstəkləyirik və ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində danışıqların bərpası ümidi ilə bu dialoqun davam etdirilməsinə çağırırıq. Biz həmçinin təsdiq edirik ki, ATƏT və məsələnin həllinin tapılması üçün ən münasib format olan ATƏT-in Minsk Qrupu sülh prosesini və onun gələcəkdə həyata keçirilməsini, tərəfləri bütün zəruri köməklik ilə təmin etmək də daxil olmaqla, daha da irəlilətməyə hazırdır.

Biz bu il Yerevanda ATƏT-in ofisinin açılmasını və analogi ofisin Bakıda açılması qərarını alqışlayırıq. Bu addımlar ATƏT-ə bizim Ermənistan və Azərbaycanla olan əməkdaşlığımızı gücləndirmək imkanı verəcək".

Azərbaycanla ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu (DTİHB) arasında sıx əməkdaşlıq münasibətləri əldə olunmuşdur. 1998-ci ildən başlayaraq DTİHB Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə fəal əməkdaşlıq

aparmış və aparılan birgə əməkdaşlıq nəticəsində demokratikləşdirmə, qanun aliliyi, qanunvericiliyin, xüsusilə də seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, miqrasiya, gender bərabərliyi və digər sahələrdə bir çox layihələr həyata keçirir. DTİHB Azərbaycanda keçirilmiş prezident, parlament və bələdiyyə seçkilərində fəal iştirak edir.

ATƏT-in Mətbuat Azadlığı üzrə Nümayəndəsi ilə də əməkdaşlığa Azərbaycan hökuməti tərəfindən xüsusi önəm verilir. 2001-ci ilin dekabrında ATƏT-in Mətbuat Azadlığı üzrə Nümayəndəsinin Ofisi və AR-in XİN-in birgə təşəbbüsü əsasında Azərbaycanın gənc jurnalistləri üçün keçirilmiş "Azərbaycanda Mətbuat Azadlığı və Məsuliyyətinin İnkişafı" mövzusunda seminarın Ofislə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Jurnalistikada davranış məəcəlləsi, həmçinin digər müvafiq məsələlərin müzakirəsi baxımından vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir.

ATƏT-in tam-hüquqlu üzvü olduğundan Azərbaycan ATƏT-in Milli Azlıqlar üzrə Ali komissarının ofisi ilə əlaqələr yaratmışdır. Lakin Milli Azlıqlar üzrə Ali komissarın mandatına (mandata uyğun olaraq, Komissarın Ofisi adətən milli zəmində münaqişə ocağının yaranması ehtimal olunan bölgələrlə geniş fəaliyyət göstərir), eyni zamanda ölkəmizin milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə və həyata keçirdiyi tədbirlərə baxmayaraq, Ali komissarının ofisi ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq hələ arzu olunan səviyyədə deyil və müntəzəm qaydada həyata keçirilmir.

300-dən çox deputatdan ibarət olan ATƏT-in Parlament Assambleyası (PA) ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri qurulmuşdur. ATƏT-in PA-da təmsil olunan Azərbaycandan olan deputatlar hər il panna iclaslarında iştirak edirlər.

ATƏT-in Bakıda Ofisinin yaradılması haqqında 16 noyabr 1999-cu ildə ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarı qəbul olunmuşdur.

ATƏT-in Daimi Şurasının 318 sayılı qərarının qəbulundan sonra 1999-cu ilin noyabrın 25-də imzalanmış Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu ATƏT və Azərbaycan arasında əməkdaşlığa yeni təkan vermişdir.

18 iyul 2000-ci ildə ATƏT-in Bakıdakı ofisinin rəsmi açılışı baş tutmuşdur.

ATƏT-lə Azərbaycan arasında səmərəli əməkdaşlığın inkişafı ölkəmiz üçün vacib əhəmiyyət kəsb etdiyindən, xüsusi olaraq bu məqsədlə Azərbaycanda ATƏT-in Dostları Qrupu yaradılmışdır.

NƏTİCƏ

ATƏT çox geniş ərazidə fəaliyyət göstərir. Bu ərazilərin bir çox qismi konfliktli, müqəddəratı hələ də təyin edilməmiş zonalardır. Sözügedən ərazilərin yarısından çoxu SSRİ-nin mirasıdır. Bu da özü-özlüyündə ATƏT-ə yeni problemlər yaradır. Təşkilatın bütün qərarları siyasi öhdəlik xarakteri daşıyır və heç bir hüquqi əsası yoxdur. Bu isə çox da arzu edilən hal deyil.

ATƏT-in Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətindəki fəaliyyətinə maneə törədən əsas qüvvə kimi Ermənistanın tutduğu qeyri konstruktiv mövqeni, daha doğrusu münaqişənin həll edilməməsində bir sıra maraqlı tərəflərin mövcud olmasını səbəb kimi göstərmək olar. Münaqişənin həll edilməməsində maraqlı tərəflərdən biri kimi çıxış edən Rusiya bu yolla Azərbaycanı öz əlində saxlamağa çalışır. Minsk Qrupunda Fransa kimi dövlətin təmsil olunması isə ATƏT-in konfliktli nizama salınmasına maneə olan digər səbəblərdəndir.

Müasir Avropada Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də daxil olmaqla onlarla konfliktin həll edilməmiş qalması sözügedən təşkilatın dünya siyasətində nüfuzunu şübhə altına qoyur. Təşkilatın bütün qərarlarının konsensus nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilməsi onların icrasında bir sıra boşluqları ortaya qoyur. Eyni zamanda qərarların məcburi deyil, məsləhət verici xarakter daşması da onun fəaliyyətini formallaşdırır. Digər bir tərəfdən qərarların bu şəkildə qəbul edilməsi təşkilata üzv dövlətlərin bərabərhüquqlu olmasına, onların hər birinin fikrinə hörmət edilməsinə dəlalət edir.

Lakin bütün bu sadalanan fikirlərə baxmayaraq sözügedən təşkilata hələ ki, alternativ yoxdur. Çox güman ki, yaxın gələcəkdə də heç olmasın.

AZƏRBAYCANLA ABŞ ARASINDA DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN ATƏT ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MÜZAKİRƏSİ

Prezident H.Əliyev xarici siyasət fəaliyyətinin prioritetlərindən olan Qarabağ probleminin həllinə ABŞ-ı cəlb etmək üçün bütün diplomatik kanallardan istifadə edirdi. Yeri gəlmişkən, görkəmli siyasətçinin hələ Naxçıvanda olarkən Birləşmiş Ştatların tanınmış diplomatları ilə görüşləri, məktublaşmaları ölkəmizin gələcək diplomatik fəaliyyəti üçün faydalı zəmin yaratmışdı.

Azərbaycan özünün xarici siyasətində qərb ölkələri və ABŞ-la qlobal münasibətlərinin daha mühüm, yeni perspektivli mərhələsini qurmuşdur. İkinci bir tərəfdən də, nəzərə almaq lazımdır ki, siyasət, təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və ticarət sahəsində Amerika-Azərbaycan çoxtərəfli tərəfdaşlığının böyük perspektivləri mühüm strateji bölgədə yerləşən və önəmli siyasi mövqe tutan Azərbaycana Birləşmiş Ştatların marağını artırır. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində atəşkəsin əldə olunması ilə regionda yaranmış nisbi sabitlik ABŞ-la müxtəlif səviyyələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün olduqca əlverişli şərait yaradırdı. Məhz bütün bunların sayəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də «Əsrin müqaviləsi»ni bağlamaq mümkün olmuşdu. Xatırladaq ki, görkəmli diplomat Ə.B.Topçubaşov hələ 1919-cu ildə Paris Sülh konfransına təqdim etmək üçün hazırladığı memorandumda yazırdı: «Unudulmamalıdır ki, Bakı və onun ətrafı zəngin neft yataqlarına malikdir və gələcəkdə Azərbaycan Respublikasının dövləti, neft ehtiyatlarına ehtiyac duyan həm həmsərhəd, həm də digər dövlətlərlə lazımi əlaqələr yaratmalıdır» [105, s.33-36, 138-139]. Regionda tarixi hadisə olan «Əsrin müqaviləsi» hər şeydən əvvəl Azərbaycan-ABŞ beynəlxalq dialoqunun daha da inkişafında son dərəcə önəmli rol oynamışdır. Müasir texnoloji inqilab əsri göstərir ki, «iqtisadiyyat

siyasətdir» devizi bugünkü qədər aktualıq kəsb etməmişdir. Bunu Bakıda imzalanan «Əsrin müqaviləsi» aydın sübut edir. Beləliklə, Azərbaycan çətin maneələri dəf etmək hesabına imzaladığı «Əsrin müqaviləsi» ilə yeni neft sivilizasiyasına daxil oldu. Neft müqavilələrinin imzalanması ilə Qarabağ konfliktinin həlli, bu yolda mühüm əngəl olan 907-ci düzəlişin ləğvi ilə bağlı diplomatik səylər daha da gücləndirildi. İstər yerli, istərsə də xarici mətbuatı izləyən hər bir Azərbaycan vətəndaşı belə bir danılmaz həqiqətlə rastlaşır ki, ulu öndər H.Əliyev bütün rəsmi səfərlərində, həm işgüzar dairələrin nümayəndələri, həm də görkəmli siyasətçilərlə söhbətlərində həmişə Qarabağ konfliktinin həlli ilə bağlı məhsuldar söhbətlər aparmışdır. 1995-ci ilin mayında senatorlar Xelm və Luqar «Kerri düzəlişini qismən modifikasiya edən qanun layihəsi təqdim edirlər. Həmin layihə ABŞ hökumətinin Azərbaycana humanitar yardım göstərməyi, bir sıra sahələr üzrə məhdudiyətlərin aradan götürülməsini vacib sayırdı. Erməni diasporunun güclü təzyiqi nəticəsində senatorların təklif etdikləri qanun layihəsi qəbul edilməsə də, bunu müəyyən mənada Azərbaycan tərəfinin uğuru saymaq olar, ona görə ki, respublika rəhbərliyi bu diplomatik təmasla ilk dəfə olaraq Amerika qanunvericiləri ilə intensiv əlaqə yarada bilmişdi. Hələ 1994-cü ilin yanvarında Konqres Prezidentə 907-ci düzəlişin qüvvəsini dayandırmaq hüququ verməyi nəzərdə tutan (konqresmenlər Livingston, Vuler, Qalahen və Laflin tərəfindən hazırlanmış) «Vilson düzəlişi»ni təklif etmişdi. Lakin burada göstərilirdi ki, ABŞ Prezidenti Azərbaycana qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən qaçqınlar və köçkünlər üçün yardımın qeyri-adekvat olduğu nəticəsinə gəldikdə bu hüququndan istifadə edə bilər. Qeyd edək ki, bu məsələdə senator Bob Livingston xüsusi fəallıq nümayiş etdirmişdi. Bu fakt erməni lobbisinin nəzərindən qaçmamışdı. Konqresmen bu məsələyə ikinci dəfə qayıdarkən Amerika lobbisi nümayəndələrindən biri «Kaliforniya kuryeri» (10.12.98) qəzetində yazmışdı: «Biz Livingstonu inandırmalıyıq ki, 907-ci düzəlişi

rahat buraxsın. Əks təqdirdə o, bütün Birləşmiş Ştatlar üzrə Amerika erməniləri cəmiyyətini özünə qarşı birləşdirə bilər. Bu da onun Nümayəndələr Palatası spikeri vəzifəsindən uzaqlaşdırılması və konqresin demokratların əlinə keçməsi ilə nəticələnər». Əgər konfliktin həlli xronologiyasını davam etdirsək göstərməliyik ki, 1994-cü ilin ikinci yarısında geosiyasət elmində tanınmış nəzəriyyəçi Z.Bjezinski, ABŞ konqresmenləri S.Kennedi, T.Penni və b. həm B.Klintonu, həm də konqresə müraciət edərək Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələrin strateji əhəmiyyətini xüsusi vurğulamış, ölkəmizə qarşı konqresin qəbul etdiyi ədalətsiz 907-ci düzəlişin Birləşmiş Ştatların milli mənafeələrinə qətiyyənlə cavab vermədiyini əsaslandırmış, onun ləğvinə çağırışlar [5, 28 iyun, 16 avqust 1994]. Şübhəsiz ki, Azərbaycan diplomatiyasının intensiv təşkilatçılığı sayəsində səfərbər olunmuş bu siyasi aksiya sonralar öz müsbət təsirini Budapeşt Sammitinin bütün gedişinə göstərdi, respublikamızın informasiya blokadasından çıxmasında önəmli rol oynadı. Qeyd etdiyimiz kimi, 1994-cü ilin mayında atəşkəs rejimi H.Əliyevin məqsədyönlü xarici siyasəti sayəsində mümkün olmuşdur. Bundan əlavə, qısa bir müddət ərzində Azərbaycan tərəfi beynəlxalq ictimaiyyəti Qarabağ konfliktini barədə xeyli məlumatlandırmış, dünyanın bir çox tanınmış diplomatlarını problemə sağlam düşüncə ilə yanaşmağa inandırmışdır. Qeyd-ədək ki, Sammitdən bir qədər əvvəl, yəni 1994-cü ilin sentyabrında BMT-də ABŞ-ın daimi nümayəndəsi Madlen Olbrayt Bakıda H.Əliyev ilə görüşündə Qarabağ konfliktinin siyasi potensialını düzgün qiymətləndirmiş və onu beynəlxalq birlik üçün sınaq hesab etmişdi. Bundan əlavə, oktyabrın 25-də səfir R.Kozlarıç Prezident H. Əliyevə ABŞ prezidenti B.Klintonun məktubunu çatdırmışdı. Burada ABŞ dövlət başçısı Qarabağ probleminin həllində ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinə üstünlük verdiyini göstərmiş, konfliktin tənzimlənməsində sülh yaratma qüvvələrinin təşkili ideyasını dəstəkləmişdir. ABŞ dövlətin başçısının problemə bu meyarla yanaşması 1994-cü il dekabrın

6-dan başlayan Budapeşt Sammitinin gedişi üçün çox şey demək idi. Bundan əlavə, BMT-nin Baş katibi B.Qali həmin ərəfədə bütün münaqişələrdə olduğu kimi BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının regionda sülhü bərpa etmək naminə ATƏT-in bütün fəaliyyətində iştirak etməyə hazır olduğunu vurğulamışdı. Onun fikrincə, digər konfliktlər kimi Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin də həllində BMT üç əsas vəzifəni yerinə yetirməlidir: 1. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək;

2. Regionda ATƏT-in sülhməramlı əməliyyatlarını maksimum dəstəkləmək; 3. Konflikt zonasında sülh və təhlükəsizlik naminə təşkilat tərəfindən təkrarçılığa yol verilməməsi üçün sülh təşəbbüslərinin əlaqələndirilməsi funksiyasını yerinə yetirmək. Daha mühüm bir məqam. Sammit ərəfəsində erməni tərəfi Azərbaycan rəhbərliyindən «günahsız Ermənistan»a qarşı təbliğata son qoymağı tələb etmişdi. Çox qərİbədir ki, bütün təbliğat maşınından yerli-yersiz olaraq xalqımızın mənfi obrazını yaratmaqda istifadə edən ermənilər nədənsə respublikamız əleyhinə qərəzli informasiya blokadasının yarılması üçün tutarlı faktlar ortalığa qoyulanda narahatlıq keçirməyə başlamışlar. Beləliklə, Prezident H.Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti Budapeşt Zirvə görüşü ərəfəsində sanballı siyasi-psixoloji dəstək qazana bilmişdi. Budapeşt Zirvə görüşünün artıq birinci mərhələsində respublika Prezidenti H.Əliyev konstruktiv mövqe tutaraq Avropanın və dünyanın nüfuzlu liderləri və tanınmış siyasətçiləri ilə təkbətək görüşlərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün mahiyyətini açaraq, onları belə bir həqiqətə inandırmışdır ki, Qarabağ konfliktinin uzanmasının səbəbi erməni tərəfinin beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq Azərbaycan ərazisində ikinci müstəqil dövlət qurumu yaratmaq tələbindədir. Dünyada hansısa bir ölkənin ərazi bütövlüyünü pozmaq hesabına ikinci bir müstəqil dövlət qurmaq kimi presedent olmadığından Azərbaycan hökuməti heç vaxt buna gedə bilməz. Ona görə də Azərbaycan tərəfi

Dağlıq Qarabağın erməni icmasına geniş muxtariyyət verə bilər, bu isə yalnız siyasi yolla həll olunmalıdır. Azərbaycan nümayəndə heyətinin konstruktiv mövqedən çıxış etməsi nəticəsində həmin sammitdə Avropanın bu və ya digər regionlarında baş verən konfliktlərin həlli işi ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından alınaraq (həmin vaxta qədər bu iş Rusiyanın inhisarında idi) ATƏM-in (indiki halda ATƏT-in) səlahiyyətləri çərçivəsinə verilmişdir. Ən önəmlisi isə bu idi ki, H.Əliyevin çəvik və inandırıcı diplomatiyasının təsiri ilə Zirvə görüşündə «Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə əlaqədar ATƏM-in fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi»nə dair qətnamə qəbul olundu. Çünki 1992-ci ilin martından sonra, Minsk Qrupunun yaradılmasından həmin dövrdəki konfliktin həlli yolunda bu təşkilat Azərbaycan tərəfini qane edən elə bir mühüm iş görməmişdi. Ən ümumi şəkildə həmin qətnamədə Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin tənzimlənməsi sahəsində BMT və ATƏT-in əməkdaşlığı ilə bağlı aşağıdakı məsələlər əksini tapmışdır:

- ATƏT BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının (TŞ) Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki vəziyyətlə bağlı müddəalarla razıdır və bunu dəstəkləyir.

- ATƏT BMT TŞ-nin belə bir mövqeyi ilə razıdır ki, hərbi konflikt başa çatdıqdan sonra siyasi müqavilə bağlanmalıdır.

- ATƏT özünün Sülhməramlı qüvvələrinin köməkliyi ilə siyasi müqavilənin bağlanması üçün şərait yaratmağa hazırdır. Həmin sülhməramlı qüvvələr 1992-ci il Helsinki Aktının 3-cü bəndinə və BMT-nin Nizamnaməsinə əsasən yaradıla bilər. Bu məqsədlə yüksək səviyyədə Vyana planlaşdırma qrupunun yaradılması nəzərdə tutulur.

- ATƏT təşkilatın ekspert fəaliyyətini təmin etmək üçün texniki məsləhət köməyi göstərməyə hazır olmalı BMT Baş Katibinin bəyanatına müvafiq olaraq BMT-dən kömək almağa çalışmalıdır.

- ATƏT özünün sülhməramlı qüvvələrini yerləşdirmək üçün BMT-dən siyasi dəstək (mandat-müəllif) almalıdır.

- ATƏT sülhməramlı əməliyyatları təşkil etmək haqqında qərarının BMT-nin TŞ tərəfindən qəbul olunmasına çalışmalıdır.

Hər halda başlıca ideya bundan ibarətdir ki, BMT-nin və ATƏT-in əməkdaşlığı və səylərinin əlaqələndirilməsi Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin sülh yolu ilə tənzimlənməsi prosesini daha geniş əhatə etməyə imkan verir. Məsələn burasındadır ki, ATƏT-in bilavasitə hüquqi funksiyası Dağlıq Qarabağda dövlət müstəqilliyinin verilməsinin qeyri-mümkünlüyünü erməni tərəfinə başa salmaqdır. Sonralar ulu öndər H.Əliyev ABŞ səfiri R.Kozlarıçlə görüşündə Budapeşt Sammitinin ölkəmizin siyasi nüfuzu, xüsusilə Ermənistan-Azərbaycan konfliktinə son qoymağa imkan verən qətnaməsinin qəbul edilməsinin, həmçinin sülhün qorunması üzrə beynəlxalq qüvvələrin yarıdılması haqqında qərarın Azərbaycan üçün əhəmiyyətini qeyd etmişdir [24, 4 dekabr 1996].

Beləliklə, Azərbaycanın 1992-ci il yanvarın 20-də üzv qəbul olunduğu və həmin il iyulun 10-da sənədlərini imzaladığı ATƏT, Budapeşt Zirvə görüşündən başlayaraq Qarabağ konfliktini daha ciddi məşğul olmağa başladı. ATƏM-in birinci zirvə görüşünün (1992) gündəliyinə belə düşməyən Qarabağ problemi H.Əliyevin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində Budapeşt Sammiti zamanı bütün dünya birliyinin diqqət mərkəzində duran, eləcə də Azərbaycan-Amerika siyasi dialoqunun ən önəmli problemlərindən birinə çevrildi. Məhz Budapeşt Sammitində bu dialoqun səmərəli bəhrəsi olaraq Minsk Qrupuna həmsədrlik institutu təsis edilmiş, doğrudur ona rəhbərlik Rusiya və Finlandiyaya həvalə olunmuşdu. Konflikti tezliklə həll etmək üçün «Böyük sülh sazişi» hazırlamaq tövsiyə edilmişdir. İndi isə dialoqda başlıca məsələ bu prosesi genişləndirmək və daha da inkişaf etdirmək idi. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Lissabon Sammitinə qədər olan dövr, yəni 1995-1996-cı illər Birləşmiş Ştatlarla Azərbaycan arasında ikitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsi, Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin tənzimlənməsində ABŞ-ın iştirakının daha intensiv xarakter

alması mərhələsidir. Adı çəkilən dövrdə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına təkan verən mühüm amillərdən biri 1995-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Nyu-Yorkda BMT-nin 50 illiyi ilə bağlı tədbirlərdə iştirak edərkən ABŞ prezidenti B.Klintonla görüşü, eləcə də həmin il oktyabrın 2-də hər iki prezidentin telefon söhbətləri olmuşdur. Həmin söhbətlərin gedişində dövlət başçıları enerji, Xəzər dənizinin statusu məsələləri ilə yanaşı Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin mövcud vəziyyəti ilə bağlı problemlərə də toxunmuşdur. Təbii ki, burada Qarabağ konfliktə diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Çünki hər hansı geosiyasi və geoiqtisadi layihənin həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl regionda normal sabitliyin təmin olunmasından, qonşuluq münasibətlərinin rəvan qurulmasından asılıdır. Hər iki dövlətin başçısı belə bir fikirdə olmuşlar ki, bu görüşlər Azərbaycan-Amerika siyasi dialoquna yeni impuls vermişdir. Lakin Azərbaycanın xarici siyasətinin uğuru baxımından yanaşılsa, görüşlərdə ən önəmli məqam B.Klintonun H.Əliyevin rəhbərlik etdiyi diplomatiyanı tam dəstəkləməsidir. Sanki bu qiymətləndirmənin davamı kimi prezident H.Əliyevin ABŞ-ın informasiya agentliklərinə, geniş auditoriyalı teleşirkətlərə verdiyi dərin məzmunlu müsahibələri oldu. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hər iki ölkənin milli mənafeləri baxımından dəyərli olan prioritet sahələrə toxunmaqla yanaşı ictimaiyyəti daha çox Qarabağ konfliktinin əsl mahiyyəti barədə məlumatlandırmağa nail olmuşdu. Azərbaycanın ümummilliyet lideri hər çıxışında ölkəmizin demokratik dövlət quruculuğu yollarında rastlaşdığı çətinliklər, xüsusilə bu işdə Qarabağ konfliktinin ən böyük maneə olduğunu televiziya auditoriyasına inandırıcı surətdə çatdırmışdır. İnformasiya blokadasının necə problemlər yaratdığını yaxşı dərk edən Azərbaycan tərəfi həmin dövrdə Birləşmiş Ştatların Rend Korporeyşin, Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzi, Con Hopkins Universiteti, İrs fondu və b. bu kimi analitik mərkəzlərlə əlaqələr yaratmışdır ki, bu da hər iki dövlət arasın-

da həm siyasi dialoqun aparılmasında, həm də Qarabağ konfliktinin geosiyasi köklərinin aydınlaşdırılmasında mühüm vasitə olmuşdur.

Qeyd edək ki, adı çəkilən dövrdə ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin önəmli istiqamətlərindən biri Azərbaycanda demokratikləşmə proseslərini sürətləndirmək, iqtisadi əlaqələri daha da möhkəmləndirmək və genişləndirmək idi. Lakin təcrübəli siyasətçi H.Əliyev yaxşı bilirdi ki, böyük strateji və geosiyasi məqsədləri həyata keçirmək üçün regionda «nə müharibə, nə sülh» vəziyyəti heç bir tərəfdaşı, xüsusilə Azərbaycanı qane edə bilməz, çünki dünya praktikasında da görünməyib ki, atəşkəs rejimini əbədi saxlamaq mümkün olsun. Belə bir qeyri-müəyyənlik vəziyyəti Xəzərin statusu məsələsinin də rəasional həll olunmasına mane olur, baxmayaraq ki, bu məsələdə ABŞ-la Azərbaycan mövqeləri üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, hələ 1995-ci ilin aprelində ABŞ-ın enerji naziri xanım Olirinin Bakıdakı görüşlərində də bu məsələyə toxunulmuşdur. Qarabağ konfliktinin sülh yolu ilə həlli üçün mühüm rol oynayan uzunmüddətli ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunun tərkib hissəsi olaraq 1995-ci ilin iyulunda ABŞ Konqresinin Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə komissiyasının sədri M.Oksun, avqust ayında isə senator R.Şelbinin Bakıya səfərləri Azərbaycan diplomatları və siyasətçiləri tərəfindən dəyərincə qiymətləndirilmişdir. 1995-ci il oktyabrın 23-də Azərbaycan respublikasının Prezidenti H.Əliyevin dünyanın tanınmış siyasətçisi H.Kisincerlə görüşü Azərbaycan-Amerika dialoqunda məhsuldar mərhələdir. H.Əliyev amerikalı diplomatdan konfliktin həllində öz nüfuzundan istifadə edəcəyinə inandığını vurğulamışdır. H.Kisincer görüşdə bildirmişdir: «ABŞ və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq strateji xarakter daşıyır. Bu mənada ABŞ coğrafi nöqtəyi-nəzərdən olduqca əhəmiyyətli olan bu regionda öz maraqlarını qorumalıdır». Məlumdur ki, konfliktin həlli baxımından Azərbaycan-Amerika dialoqunda önəmli istiqamətlərdən biri təhlükəsizlik problemidir. Dövlətlərimiz arasında danışıq-

larda mühüm fəaliyyət mexanizmi təhlükəsizlik üzrə dialoq ABŞ-Azərbaycan arasında uzunmüddətli əməkdaşlığın mühüm aspektlərindəndir. Həmin əməkdaşlığın çox vacib şərtlərindən biri regional təhlükəsizliyin real təmin olunmasıdır. Məhz buna görə də ABŞ-ın dövlət katibi U.Kristofer Bakıda dialoqun əhəmiyyətini qeyd edərkən göstərmişdi ki, bununla ABŞ Azərbaycanın təhlükəsizliyini, onun ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəklədiyini bildirir. Dialoqda səslənən mühüm fikirlərdən biri də Amerika tərəfinin regional təhlükəsizlik, silahların və hərbi texnologiyaların yayılmaması və ixracına nəzarət etmək məsələləri ilə, Azərbaycanın NATO-nun «Sülh naminə tərəfdaşlıq proqramında» iştirakı idi. Azərbaycan öz milli mənafeələrini rəhbər tutaraq belə bir dialoqu dəstəkləmiş, onun çərçivəsində konflikt zonasına hərbi silahların göndərilməsinin qarşısını almaq, işğal olunmuş ərazilərdə nüvə tullantılarının basdırılmasına imkan verməmək, narkotiklərin, nüvə materiallarının ötürülməsinin qarşısını almaq və bu məqsədlə etibarlı sərhəd və gömrük nəzarəti yaratmaq, neft yataqlarının, kəmərlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məsələləri ətrafında söhbətlər aparmanın tərəfdarı olmuşdur. Azərbaycan tərəfinin siyasi dialoqda iştirakında başlıca məqsəd onun potensialından öz təhlükəsizliyini təmin etmək, ölkəmizin suverenliyinə qarşı riskli hücumlara imkan verməmək, habelə konkret tədbirlər sisteminin işlənilib-hazırlanmasında istifadə etməkdir. Dialoq iştirakçıları da yaxşı bilirlər ki, erməni separatçılarının siyasi ambisiyaları nə beynəlxalq birlik, nə də ATƏT tərəfindən dəstəklənə bilməz. Təsadüfi deyildir ki, ABŞ-ın dövlət katibinin müstəqil dövlətlər üzrə səfiri C.Kollinzin 1996-cı il noyabrın 13-də Bakıya səfəri zamanı keçirilmiş görüşdə ümummilli lider H.Əliyev birmənalı şəkildə bildirmişdi ki, Azərbaycanın atəşkəs rejiminə riayət etməsinə baxmayaraq, erməni millətçilərinin ambision mövqeyi və onların müəyyən qüvvələr tərəfindən dəstəklənməsi nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olunmamış, minlərlə qaçqın və məcburi köçkün hələ də çadırlarda yaşayırlar. Ümu-

miyyətlə qeyd edilməlidir ki, 1996-cı il iki ölkə arasında münasibətlərin strateji əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq istiqamətində inkişafı ili olmuşdur. Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan diplomatiyası ABŞ kimi qüdrətli və nüfuzlu dövlətlə pozitiv siyasi dialoqu daha da inkişaf etdirməkdə mühüm uğurlar qazanmış, regionda siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik mənafeələrini nəzərə almaqla bu ölkə ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər yarada bilmişdir. Bunun sayəsindədir ki, konfliktin tənzimlənməsinə obyektiv yanaşan ABŞ səfirliyi Dağlıq Qarabağda keçirilən «prezident seçkiləri» deyilən tədbirə mənfi münasibət bildirmişdir. Səfirliyin 1996-cı il 29 oktyabr tarixli bəyanatında bu addım regionda onsuz da zəif olan sabitliyin pozulmasına yönəlmiş və konfliktin tənzimlənməsinin normallaşdırılmasına kömək etməyən cəhd kimi pislənir.

İki zirvə görüşü arasında Azərbaycan diplomatiyası – Amerika Birləşmiş Ştatlarının diqqətini Qarabağ konfliktinə və onun ətrafında baş verən hadisələrə daha çox cəlb edə bilmişdir. Hələ 1996-cı il fevralın 28-də H.Əliyev ABŞ-ın regional konfliktlər üzrə Dövlət Departamenti İdarəsinin rəisi Cozef Presseli qəbul etmişdi. C.Pressel bildirmişdi ki, ABŞ-ın mövqeyincə Minsk prosesi heç də köhnəlməmiş və Dağlıq Qarabağda sülhün yaradılmasında perspektivlərə malikdir [24, 1 mart 1996]. Lakin qeyd edək ki, Bakıya bir neçə dəfə danışıqlar məqsədilə gəlsə də Pressel heç bir kompromisə nail ola bilmədi. Bəzi icmalçıların fikrincə, o, hətta Azərbaycan tərəfini faktiki olaraq hədələyərək bildirmişdi ki, əgər rəsmi Bakı onun şərtlərini qəbul etməsə, atəşkəs haqqında razılıq pozula bilər [46]. Lakin H.Əliyevin qətiyyətli mövqeyi sayəsində ABŞ-ın ikili standart siyasətinə baxmayaraq bu böyük ölkəyə Qarabağ məsələsində xarici siyasətinin fəallaşdırmasının vacibliyi ideyası çatdırıldı. Birləşmiş Ştatların Ermənistan-Azərbaycan konfliktinə siyasi marağının bariz təzahürü bu oldu ki, Klinton hökuməti Qarabağ məsələsinin həlli və ABŞ-ın bu işdə köməyini planlaşdırmaq üçün Lissabon Zirvəsi toplantısı ərəfəsində növbə-

dənkənar danışıqlara başlamışdı. 1996-cı il martın 16-da «Nyu-York Times» qəzetində B.Kordon yazırdı ki, Klinton hökuməti Dağlıq Qarabağ probleminin həlli və bu işdə Birləşmiş Ştatların mümkün yardımını göstərmək məqsədilə növbədənənkənar danışıqlara başlamışdır. Hökumətin təşəbbüsü ilə Dövlət katibinin müavinləri Sendi Berqer və Stroub Talbott danışıqlar aparmaq üçün Azərbaycan və Ermənistanla gəlmişdilər. Onlar birmənalı şəkildə bildirmişdilər ki, Amerika Birləşmiş Ştatları Minsk Qrupunun fəaliyyətini çətinləşdirən hər bir hərəkəti pisləyir, Qafqaz regionunda sülhü bərpa etmək işində ATƏT-in rolunu dəstəkləyir. Yeri gəlmişkən, hadisələri diqqətlə izləyən ABŞ Dağlıq Qarabağda «prezident seçkiləri» deyilən aktyadan da narahatçılığını bildirmişdir.

H.Əliyev də Lissabona yola düşməzdən əvvəl jurnalistlərə verdiyi müsahibədə Dağlıq Qarabağda keçirilən «prezident seçkilərini» qanunsuz adlandırmış, beynəlxalq hüquq normalarına zidd olduğunu söyləmişdir. Odur ki, «biz seçkiləri tanımırıq və heç bir beynəlxalq təşkilat, heç bir ölkə bu seçkiləri tanımaz».

Beləliklə, H.Əliyevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Lissabona tam hazırlıqla gəlmişdi. Lissabon Sammitinin konfliktin tam həlli üçün qərar qəbul edə bilməyəcəyini irəlicədən bilən dövlət başçısı H.Əliyev bütün səylərini konfliktin ATƏT-in prinsipləri əsasında həllinə nail olmağa yönəltdi. Odur ki, ümumi milli məqsədə söykənən dövlət başçısı Lissabonda özünün strateji və taktiki hərəkətlərini ölçüb-biçmişdi. H.Əliyev diplomatiyamız qarşısında duran məqsədi belə izah edirdi: «Lissabon görüşünün sənədlərində Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin sülh yolu ilə həlli üçün yeni imkanlar açılmışdır. Bizim əsas məqsədimiz bundan ibarət idi ki, Lissabonda yüksək səviyyədə görüşdə məsələnin gələcəkdə ədalətli həlli üçün ən çox qəbul edilən düsturun təsdiqinə, yaxud bəyənilməsinə nail olaq» [50, s. 152-169]. O, haqlı olaraq göstərirdi ki, bu mötəbər təşkilatın Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin həlli yolunda hələ istifadə etmədiyi imkanlar çoxdur. Beynəl-

xalq təşkilatların nümayəndələri ilə görüşlərində ölkə başçısı göstərirdi ki, Dağlıq Qarabağın «müstəqilliyi» məsələsi ilk növbədə BMT-nin və AŞ-ın qəbul etdikləri hüquq normalarına zidd olduğundan biz heç zaman Azərbaycan torpağında ikinci erməni dövlətinin yaranmasına razı olmarıq və yol vermərik [21, s.231]. Düzgün strateji mövqedə duran H.Əliyev Lissabonda dövlət başçıları ilə görüşlərində Ermənistan Respublikasının BMT-nin nizamnaməsinə, ATƏT-in prinsiplərinə məhəl qoymadığını dəfələrlə qeyd etmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımadığını, təcavüzün nəticələrini qanunlaşdırmağa cəhd göstərdiyini, Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək niyyətində olduğunu xüsusilə vurğulamışdır. Təbii ki, Lissabon Zirvə görüşündə erməni tərəfi də bütün Avropa dövlətlərinin. o cümlədən də ABŞ-ın potensialından tam istifadə etməyə çalışır, Sammit iştirakçılarının diqqətini belə bir məsələyə xüsusilə cəlb etməyə çalışırdı ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü Ermənistanla danışıqlar mövzusunda çevrilməməli, Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti bundan asılı olmamalı, təhlükəsizlik məsələləri isə yalnız diyarın erməni icmasına aid edilməlidir. Beləliklə, Ermənistanın Prezidenti L.Ter-Petrosyan Sammitdəki bütün görüşlərində Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalmamasını əsaslandırmağa çalışmış, onun həllinin yalnız özünün milli müqəddəratı çərçivəsində həyata keçirilməsini ön plana çəkmişdir. Erməni diplomatiyasının «potensialı» yalnız bir absurd ideyaya xidmət edirdi: əgər Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində qalsa, bu, regiondakı erməni əhalisinin soyqırımını ilə nəticələnmə bilər. Məhz elə bu səbəbdən də prezident H.Əliyev erməni tərəfinin yüksək Zirvə görüşündə tutduğu mövqeyini əsassız və qeyri-konstruktiv cəhd adlandırmışdır [90].

Lakin hadisələrin gedişi göstərdi ki, BMT Nizamnaməsi-nə və ATƏT-in prinsiplərinə söykənmək həb heç də əsl həqiqəti çatdırmaq üçün kifayət etmir. Çünki hələ zirvə görüşündən əvvəl məlum idi ki. Sammitin Yekun Bəyannaməsinə Azərbaycan tərəfini qane etməyən düstur, tamamilə qeyri-

müəyyən, perspektivli danışıqlar üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb etməyən kompromis məsələsi daxil edilmişdir. Lakin işçi qrupun izahatında göstərilirdi ki, həmin düstur ümumi bəyannamədən çıxarılmışdır, çünki erməni tərəfi ona konsensus verməkdən imtina etmişdir. Erməni tərəfi bir daha sübut etdi ki, o. heç bir beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymur, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında, yaşarlığında müstəsna rol oynayan «kompromis» və «konsensus» prinsiplərinin diplomatik məzmun və çəkisinə əhəmiyyət vermir. Məlumdur ki, hələ 1996-cı ilin aprelində. deməli, Lissabon görüşü ərəfəsində Lüksemburqda Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birgə bəyanatını Avropa mətbuatı konfliktin həllində mühüm addım kimi qiymətləndirmişdi. Bu mənada həmin bəyanat Ermənistan və Azərbaycan arasında ilk mühüm sənəd idi. Həmin sənəddə tərəflər hərbi konfliktin beynəlxalq prinsip və normalara əsasən həllinə sadıq qalacaqlarına söz vermişdilər. Lakin erməni tərəfinin barışmaz mövqeyi nəticəsində Lissabon Sammitinin yekun sənədində Azərbaycan tərəfinin israr etdiyi, BMT-nin və ATƏT-in prinsiplərinə cavab verdiyi müddəalar əksini tapmadı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti açıqca etiraf etmişdi ki, əvvəlcə Vyanada, sonra isə Lissabonda hazırlanmış bəyannamənin layihəsində tamamilə başqa bir maddə meydana gəldi. Həmin maddə bundan ibarət idi: Ermənistan-Azərbaycan konfliktini sülh yolu ilə həll etmək, danışıqlar prosesini intensivləşdirmək, atəşkəsi saxlamaq və sülh danışıqlarını davam etdirmək, bununla da tərəfləri razılığa gətirmək lazımdır. Təbii ki, belə bir yanaşma Azərbaycan tərəfini qane etməzdi. Çünki diplomatiyamızın Zirvə görüşündə başlıca missiyası Ermənistan-Azərbaycan konfliktinin həllində ATƏT-in əsas tələblərini həyata keçirmək və erməni siyasətinin təcavüzkar mahiyyətini açıb göstərmək idi. Və bu, Ermənistanın konsensus verib-verməməsindən asılı olmayaraq yekun sənədin layihəsinə Azərbaycan tərəfinin istədiyi müddəanın daxil edilməsindən və onun müzakirəyə çıxarılmasından asılı idi.

Ermənistanın konsensus verməməsi ilə Zirvə görüşündə mübahisələrin dramatik xarakter alacağını bütün ATƏT üzvləri artıq irəlicədən bildirdilər. Lakin Heydər Əliyev özünün uzaqgörənliyini və çevikliyini bir daha nümayiş etdirdi. Azərbaycan diplomatiyasının səyi nəticəsində Lissabon Sammiti bəyannaməsinin layihəsinə münəfiqə tərəflərinin ərazi bütövlüyünün tanınması, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət verilməsi, bölgə əhalisinin təhlükəsizliyinə təminat verilməsi prinsiplərini əks etdirən 20-ci bənd daxil edilmişdir. Lakin erməni tərəfi növbəti dəfə beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə hörmətsizlik edərək yekun qətnaməsinə səs vermədi. Bununla əlaqədar Dağlıq Qarabağ probleminin Lissabon Sammitində müzakirəsi və Qarabağ həqiqətinin dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq niyyəti təhlükə altına alınmışdı. Vəziyyəti düzgün qiymətləndirən ulu öndər Heydər Əliyev düşünülmüş və eyni zamanda məsuliyyətli qərar qəbul edərək bütün yekun sənədinə «veto» qoydu. Bu, böyük narahatçılıq oyatdı. Ümumiyyətlə, görüş iştirakçıları üçün bu gözlənilməz addım oldu. Əslində bununla Qarabağ konfliktinə diqqəti artırmaq sahəsində Azərbaycan tərəfinin fəaliyyətində yeni mərhələ başladı.

H.Əliyevin bu qərarı dərin diplomatik təhlilə və məntiqə söykənirdi. O, başa düşürdü ki, Azərbaycan özünü dünya birliyinə qarşı qoymamalı, Sammitin iki gün gərgin davam edən işinin gedişinə mane olmamalıdır. İkincisi, zirvə görüşündə yaranmış əlverişli vəziyyətdən bəhrələnilib, xüsusilə dünya dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəklənməsindən, Qarabağ probleminin həllində bizim mövqeyimizi müdafiə etməsindən istifadə olunmalıdır. Ölkə başçısı çıxışlarında və Sammit iştirakçıları ilə görüşlərində göstərirdi ki, Avropanın sivilizasiyalı inkişafı və təhlükəsizliyi ideyası beynəlxalq qaydalara söykənməli və bu böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün dövlətlərə şamil olunmalı, bütün konflikt ocaqları söndürülməlidir. Azərbaycan tərəfinin narahatçılıq keçirməsi əbəs deyildi. Çünki hələ 1993-cü ildə

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalı məsələsini bir neçə dəfə müzakirə etmişdir. 1993-cü ildə dörd qətnamə – 30 aprel tarixli 822 nömrəli, 29 iyul tarixli 853 nömrəli, 14 oktyabr tarixli 874 nömrəli və 11 noyabr tarixli 884 nömrəli qətnamələr qəbul edilmişdir. Lakin bunların heç biri yerinə yetirilmədiyindən ATƏT-in fəaliyyətini intensivləşdirmək xüsusi məsələ kimi Sammit iştirakçılarını da düşündürməyə bilməzdi. Ermənistan tərəfinə gəldikdə isə başda L.Ter-Petrosyan olmaqla bu ölkənin nümayəndə heyətinin real məntiqdən uzaq hərəkəti, xüsusilə Ermənistan prezidentinin buraxdığı səhv erməni rəsmilərinin dünya ictimaiyyətinə konfliktin həllində maraqlı olmadığını sübut etdi, xarici siyasətinin təcavüzkar mahiyyətini büruzə verdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək dövlət başçıları ilə, o cümlədən ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qor ilə söhbətlərində Ermənistanın təcavüzkar siyasətini ifşa edir, onun Sammitin gedişində nümayiş etdirdiyi ekstremizmi xüsusilə vurğulayırdı. Azərbaycan diplomatiyasının fəaliyyəti nəticəsində ATƏT-in sədri F.Kottinin bəyanatı Lissabon zirvə görüşünün rəsmi sənədi kimi qəbul edildi. Daha dəqiq deyərsə, Sammitdə iştirak edən ölkələr (Ermənistandan başqa) Dağlıq Qarabağ konfliktinin tənzimlənməsinin üç prinsipinə səs verdilər: 1) Azərbaycan Respublikasının və Ermənistanın ərazi bütövlüyü; 2) Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində yüksək statuslu muxtariyyət almalı; 3) Dağlıq Qarabağın bütün mülki əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək. Təsədüfi deyildir ki, Pol Qobl da Azərbaycan nümayəndələrinin Lissabonda çox böyük nailiyyət qazandığını qeyd etmişdir [16, s.126]. ABŞ-ın vitse-prezidenti A.Qorun ölkəmizin Prezidentinə göndərdiyi teleqramda isə deyilirdi: «Fəaliyyətdə olan sədrin bəyanatı sülh axtarışı yolunda dəyərli nailiyyət oldu. Həmin prinsiplər ATƏT-in fundamental konsepsiyaları ilə tamamilə üst-üstə düşür. İndi isə vəzifəmiz –

Lissabon Sammitinin nəticələrindən səmərəli istifadə etməkdir. Belə vəziyyətdə özünə arxayınçılıq – pis düşməndir».

Ermənistan tərəfi isə Lissabon Sammitinin nəticələrini özünəməxsus şəkildə yozurdu. Rəsmi Yerevan iddia edirdi ki, Azərbaycan neft kartını ağıllı surətdə «oyuna daxil edərək» özü üçün əlverişli qətnaməni qəbul etdirə bildi. Azərbaycan tərəfi konfliktin həllində «vasitəçilik» inhisarının bir dövlətin – konkret halda Rusiyanın əlində cəmləşməsini məqbul hesab etmədiyindən növbədə ATƏT-də həmsədrlik məsələsi dururdu. Birinci həmsədr Fransa təyin olunmuşdur, lakin H.Əliyev bu namizədliyin Azərbaycan tərəfi ilə razılaşdırılmadığını əsas götürərək haqlı olaraq buna qarşı çıxmışdı. Respublikanın xarici işlər nazirliyi təşəbbüsdə bulunaraq Azərbaycan tərəfi üçün ABŞ-ın dövlət katibinin birinci müavini Strob Talbotun namizədliyinə üstünlük verdiyini bildirmişdir. Ermənistan tərəfindən olduqca soyuq qarşılanan üç sədrlik ideyası məhz belə yarandı. Son nəticədə 1997-ci il fevralın 10-da üç həmsədrlik real fakta çevrildikdən sonra konfliktin həlli yolunda diplomatik cəhdlər və səylər yeni vüsət aldı. Beləliklə, 1997-ci ilin birinci yarısında konflikt tərəflərinin Minsk Qrupunda üç sədrlik prinsipini qəbul etməsi, ATƏT-in sədri, Danimarkanın xarici işlər naziri Süzen Xristiansenin təklifi ilə əslində Lissabon Sammitinin müəyyən etdiyi ikili həmsədrlik prinsipinin pozulması idi. Lakin Xristiansenin fikrincə, Azərbaycan tərəfinin Fransanın həmsədrliyindən imtina etməsi ilə yaranan pat vəziyyətində üçsədrlik variantı o qədər də pis kompromis variantı deyildir. Beləliklə, ABŞ, Fransa və Rusiyadan ibarət həmsədr dövlətlər hər biri öz regional maraqlarını rəhbər tutaraq, konfliktin həllinə kömək edəcəklərini bildirdilər. Lakin bununla belə o dövrdə Fransua Miteranın ermənipərəst sosialistlərdən ibarət kabinetinin konfliktin həllinə o qədər də obyektiv yanaşmaması, yəni erməni tərəfini dəstəkləyəcəyi ehtimalını istisna etməməkdə Azərbaycan tərəfi haqlı idi. İkinci bir tərəfdən də ABŞ-ın həmsədr seçilməsinə məmnuniyyətlə razı-

lıq verməsi böyük dövlətin regional konfliktlərin həllində liderlik rolunu nümayiş etdirməsi demək idi. Üstəlik də beynəlxalq münasibətlərdə Fransanın müəyyən problemlərdə alternativ mövqe tutması, ABŞ-ın Qafqaz siyasətində Fransanın fəal təşəbbüskarlığını tələb edirdi. Beləliklə, Qarabağ konfliktinin həlli məsələsinin böyük dövlətlərin Qafqazdakı mənafelərinin qlobal ziddiyyətlər yaratdığı şəraitdə region yeni geosiyasi məkana çevrilmişdi. Azərbaycanın bir daha Dağlıq Qarabağa Azərbaycan tərkibində geniş muxtariyyət verməsi barədə təklifi ATƏT-in həmsədr dövlətlərinin fəaliyyətinə yeni stimül verdi. 1997-ci ilin mayında qarşı duran tərəflərin başçılarına şəxsən Rusiya prezidenti B.Yeltsin tərəfindən müraciət olundu. O, müraciətdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması, qaçqınların Şuşaya və Şaumyan (Goranboy) rayonlarına qaytarılması, «DQR təhlükəsizliyini və onun xarici aləmlə maneəsiz əlaqəsini təmin etmək» məsələlərini qoymuşdur. Çox qərbdədir ki, Rusiya prezidenti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti deyil, «Dağlıq Qarabağ Respublikası» anlayışını işlədirdi. Bu hər halda o dövrdə Yeltsin hökumətinin problemə obyektiv yanaşmadığından, açıq-aydın ermənipərəst mövqeyindən xəbər verir. Təbii ki, belə şəraitdə Azərbaycan tərəfinin ABŞ-la sıx əməkdaşlığa üstünlük verməsi daha düşünülmüş diplomatik addım idi. Elə buna görə də, 1997-ci ilin yanvarın 7-də Madlen Olbraytın dövlət katibi seçilməsini Amerika-Azərbaycan dialoqunun tərəfdarları ümidlə qarşılamışdılar. O, artıq senatda özünün ilk çıxışında Kiprdəki problemləri və Dağlıq Qarabağ konfliktinin tənzimlənməsinə xüsusi yer ayırmışdı. Ümumiyyətlə, deyilməlidir ki, 1997-ci il beynəlxalq münasibətlər prosesində Azərbaycan-Amerika dialoqu intensivliyinə görə çox mühüm yer tutur.

Prezident H.Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri ərəfəsində 907-ci düzəliş Amerika Azərbaycan münasibətlərində ən böyük problemə çevrilmişdi. Artıq 1997-ci ilin iyulunda konqresmen L.Kinq 907-ci düzəlişin ləğvini nəzərdə tutan təklifi irəli

sürmüşdür. Senator inandırmağa çalışırdı ki, ABŞ-ın Azərbaycana göstərdiyi yardımlara qoyulan bütün məhdudiyyətlərin aradan götürülməsinin vaxtı çatmışdır. Onun təşəbbüsü sayəsində 1998-ci ilin martında konqresmenlər L.Hamilton, Q.Edvars, C.Solomon, D.Rorabeker, Ç.Heqel 907-ci düzəlişin ləğvini dəstəkləmişlər. Həmin ilin iyulunda senator S.Braunbaxm «İpək Yolu strategiyası» da 907-ci düzəlişin ləğvinə yönəlmiş ciddi addım hesab olunmalıdır. Senator layihəsində göstərdi ki, ABŞ Qafqaza və Orta Asiyaya Avroasiya dəhlizi yaratmaq məqsədilə miqyaslı yardım etməlidir. Layihə müəllifinin fikrincə, bu təşəbbüs mühüm siyasi, geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il avqustun 1-də Birləşmiş Ştatlara rəsmi səfəri ərəfəsində «Krisçen Sayens Monitor» qəzetində dərc olunan bir məqalə xüsusi maraq doğurur. Burada nüfuzlu konqresmen Li Hamilton öz yazısında vicdanla etiraf edir ki, 1992-ci ildə o, 907-ci düzəlişin qəbul olunmasını dəstəkləmişdir. Lakin üstündən 5 il keçəndən sonra (1997) etiraf etməyə məcburdur ki, bu əlavə guya ABŞ-ın xarici siyasətinə ziyan vurmuşdur [133]. Həmin dövrdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfərə hazırlaşdığı mərhələdə, ABŞ-ın dövrü mətbuatını vərəqləyərkən bu ölkənin aparıcı siyasətçilərinin, hökumət üzvlərinin, konqresmenlərinin görüşlərində, xüsusilə regiondakı hadisələrə baxışlarında baş verən təkamülü görmək çətin deyil. Məsələn, 1997-ci ilin iyulun 21-də Con Hopkins Universitetində çıxış edərkən ABŞ-ın dövlət katibinin müavini S.Talbott bəyan etmişdir ki, Azərbaycan ABŞ-ın xarici siyasətində xüsusi rol oynayır və ona görə də Birləşmiş Ştatların birinci dərəcəli vəzifəsi Qafqazda konfliktləri tənzimləməkdir. Bununla əlaqədar olaraq, o Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Birləşmiş Ştatlara səfərinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır [49, s.154]. Tanınmış Amerika siyasətçisi Zbiqnev Bjezinski Bakıda olarkən qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri doğurdan da epoxal, tarixi ha-

disədir və bunu ümumiyyətlə regionda yeni dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar. Həqiqətən də Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri Qarabağ münaqişələri Amerika cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin diqqətinin cəlb edilməsi baxımından əhəmiyyətli yer tutmuşdur. O, Amerika dövlətinin rəhbərləri ilə görüşündən sonra bəyan etmişdi ki, «Azərbaycan və ABŞ arasında konstruktiv tərəfdaşlıq münasibətləri yaranmışdır. Bu görüşdən sonra həmin münasibətlər daha da inkişaf edib artacaqdır. Mən bunların hamısını yüksək qiymətləndirirəm». Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ABŞ-a səfərinin başlıca məqsədi iki ölkə arasında 907-ci düzəlişin ləğv edilməməsi ucbatından yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlərin tədricən rəvan məcraya salınması və qarşılıqlı, milli mənafeələrə hörmətə, faydalı və strateji əməkdaşlığa söykənən diplomatik münasibətləri genişləndirmək idi. Səfərin ilk günlərindən ABŞ-ın siyasi elitası dərk etdi ki, amerikalılar bu gün Heydər Əliyevin simasında Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədiliyinə dərinə inanən ümummilli liderlə əməkdaşlıq edirlər. Təsadüfi deyildir ki, «AMOKO» korporasiyasının direktorlar Şurasının sədri Lourens Fuller Azərbaycan teleşirkətinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində demişdir: «Sizin prezident çox uzaqgörən və müdrik siyasətçidir. Onun rəhbərliyi altında sizin gözəl ölkənizdə daha yüksək həyat səviyyəsinə nail olunacaq, sizin ölkəniz daha da inkişaf edəcək». Dövlətimizin başçısı Azərbaycanı, onun əməksevər xalqını Amerika ictimaiyyətinə tanıtmaq, xalqın taleyüklü problemlərinə görkəmli siyasətçilərin nəzərini cəlb etmək üçün çoxlu sayda görüşlər keçirmiş, Birləşmiş Ştatlara Azərbaycanın siyasi dialoqunun genişləndirilməsinin hər iki ölkə üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini dəfələrlə vurğulamışdır. Həmin görüşlərdə bir növ aprovasiya keçmiş ideyalar, rəsmi şəxslərlə polemik söhbətlərdə razılıq əldə olunan məsələlər 1997-ci il avqustun Vaşinqtonda açıqlanmış «Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında birgə bəyanatda» əksini tapmışdır. Siyasətçilər, konqresmenlər, senatorlar, iş adam-

ları qeyd edirdilər ki, xarici siyasətimizin uğurlu aparılması sayəsində əldə olunmuş atəşkəs rejimi respublikamızda sabitliyin təmin edilməsinə, Azərbaycanın digər dünya dövlətləri, o cümlədən ABŞ-la hərtərəfli əlaqələrinin, xüsusilə siyasi dialoqun genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Lakin siyasi dialoqun gedişini mürəkkəbləşdirən 907-ci düzəlişlə aradan götürülməlidir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu tələb ABŞ Prezidentinin mətbuat katibi Mak Makkafi Ağ evdə mətbuat konfransında müxbirlərdən birinin «Azərbaycana yardım göstərilməsinə qadağa qoyan 907-ci düzəlib əlaqədar Amerika hökumətinin mövqeyi necədir?» sualına cavabında demişdir: «Bill Klinton konqresin bu qərarını belə qiymətləndirir ki, bu prezidentin Konstitusiyaya ilə ona verilmiş hüquqlarını pozur və xüsusilə xarici siyasəti səmərəli surətdə həyata keçirməkdə ona mane olur. Biz 907-ci əlavənin ləğv olunmasının qəti surətdə tərəfdarıyıq. Biz konqres ilə birlikdə çalışacağıq ki, xarici yardımlara qadağa qoyan bu cür qanunverici aktların qəbul olunması təcrübəsinə son qoyulsun». Qeyd edək ki, H.Əliyev 907-ci düzəlişin ləğvi yolunda hər bir Amerika siyasətçisinin təşəbbüsünə və səyinə konstruktiv yanaşırdı. O, çıxışlarının birində konqresmen Kinqin bu işdə mövqeyini dəyərləndirərək demişdi: «Konqresmen Kinq 907-ci düzəlişi ləğv etmək üçün yaxşı layihə təqdim etmişdir. Ümidvaram ki, konqres, Amerika hökuməti və digər qüvvələr birləşərək bu maddənin ləğvi üçün səy göstərəcəklər».

Prezident H.Əliyevin Amerika Birləşmiş Ştatlarına səfəri haqqında yerli mətbuatda iki yüzə yaxın məqalə çap olunmuşdur. Bu səfər daha bir mühüm sosial tendensiyam aşkar etmişdi. Regionda ABŞ-ın mövqeyi güclənir, nüfuzu artırdı. Bütün Qərb ölkələri kimi ABŞ da Qafqaz bölgəsində gənc dövlətlərdə demokratiyanın möhkəmləndirilməsində maraqlıdırlar. Siyasi dialoq göstərir ki, dövrün global və Qafqazın lokal tələbləri çərçivəsində Azərbaycanla ABŞ-ın milli mənafeləri demək olar ki, üst-üstə düşür. Beynəlxalq münasibətlər

obyekti olan ölkəmiz sülhsevər Qafqaz uğrunda mübarizə aparan bütün dünya birliyi təşkilatlarının mövqeyini bəyənir və dəstəkləyir. Ermənistan isə özünün ekstremist siyasəti ilə dünyaya ictimaiyyətinə meydan oxuyur, beynəlxalq hüquq normalarına hörmətsizlik nümayiş etdirir. Azərbaycan tərəfi hər zaman konfliktlin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır. Amma dövlət başçısı İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə hüququnu özündə saxlayır.

Araşdırma belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verdi ki, ABŞ tərəfi postsovet məkanında baş verə biləcək münaqişələrin genezisini çox-çox əvvəllər dərinlən öyrənmiş və mümkün ola biləcək inkişafını proqnozlaşdırmışdır. Hadisə və prosesləri gerçək qiymətləndirən ABŞ politoloqları və konfliktoloqları mövcud etnosiyasi konfliktlərin tənzimlənməsində iri dövlətlərin əməkdaşlığı ideyasını irəli sürərək bir çox nəzəri-praktik mülahizələr işləyib hazırladılar. Onlar münaqişə regionlarında və baş verən proseslərdə Birləşmiş Ştatların mənafeələrini dəqiq müəyyən etdilər. «XXI əsr Amerika əsri olmalıdır» konsepsiyasına söykənən ABŞ politoloqları konfliktlərin real həllini yalnız iri dövlətlərin mənafeələrinin üst-üstə düşdüyü zaman mümkün sayırlar. Məsələn, belə bir faktı qeyd edək ki, 1990-cı ildə Berlin divarının sökülməsi və iki alman dövlətinin birləşdirilməsi iri dövlətlərin xarici siyasət mənafeələrinə uyğun olmuşdur. ABŞ politoloqları ümumiyyətlə belə fikirdədirlər ki, regionda fəvqəldövlət hesab edilən Rusiya ilə ABŞ arasında münasibətlərin normallaşması, hər iki tərəfin regional konfliktlərin həllində birbaşa hərbi müdaxilənin çox baha başa gəldiyini və perspektivsiz olduğunu dərk etməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Digər tərəfdən, nəzərə alınmalıdır ki, əgər konfliktlərin tənzimlənməsinin mümkün nəticələri barədə iri dövlətlərin mövqeyi müxtəlifdirsə, deməli, diplomatik söylər arzu edilən qərarın qəbul olunmasını olduqca çətinləşdirir. Buna əyani sübut postsovet məkanındakı konflikt ocaqlarına – «Avrasiya

balkanlarına» böyük dövlətlərin münasibətidir. Tarix göstərir ki, keçmiş sovet məkanında mövcud olan münaqişələrin nizam salınmaması, onların ağır nəticələrinin davam etməsi daha çox böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşması, regionu öz nüfuz dairələrində görmək istəkləri ilə bağlıdır.

Dünyada baş verən hadisələrin fonunda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təhlili göstərir ki, bir çox dünya dövlətləri BMT-nin bərabərhüquqlu üzvü olan Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının, təcavüzünün və erməni separatizminin mahiyyətini ya dərk etmir, ya da gözləmə mövqeyi tutur. Yalnız 1992-ci ildə ABŞ-ın keçmiş dövlət katibi S.Vensin regiona səfərindən sonra Birləşmiş Ştatlar konfliktin xarakteri ilə yaxından maraqlandı və bunun mövcud beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli fikrinə gəldi. O dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyinin də diplomatik səriştəsizliyi və ABŞ-ın ikili standart siyasəti erməni təcavüzünün əsl mahiyyəti barədə zəruri məlumatların dünya birliyinə çatdırıla bilməməsi də beynəlxalq ictimaiyyətin konfliktə passiv münasibətinə səbəb oldu. Eyni zamanda ABŞ konqresi Azərbaycana qarşı «Azadlığa müdaxilə aktı»na 907-ci düzəlişi qəbul etdi. Bu düzəlişin qəbulu iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsində başlıca əngəl olmuşdur.

Ulu öndər H.Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra iki ölkə arasında münasibətlərin inkişafında yeni mərhələ başlandı. Azərbaycan-ABŞ siyasi dialoqu gücləndi. Qeyd edək ki, həmin mərhələdə Azərbaycan diplomatiyasının fəallaşması və ölkə rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində sülh yolunu tutması Amerika Birləşmiş Ştatlarının konfliktin həlli strategiyasının da müəyyənlişməsində önəmli rol oynadı. Ona görə də bu mərhələni Azərbaycana münasibətdə ABŞ-ın mənafeələrinin mövcud reallıqlar baxımından formalaşmasında yeni mərhələ hesab etmək olar. Nəticədə ABŞ həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli münasibətlərdə Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində qismən ədalətli mövqə nümayiş

etdirməyə çalışdı. Artıq BMT səviyyəsində ABŞ nümayəndəsi erməni təcavüzünü pisləyərək bundan yalnız Ermənistanın ziyan çəkəcəyini vurğuladı. Həmin mərhələdən başlayaraq Ermənistan-Azərbaycan müharibəsində atəşkəsin əldə olunması ilə regionda yaranmış sabitlik, ABŞ-la müxtəlif səviyyələrdə əməkdaşlığın inkişafı üçün yaranmış şərait Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həllinə xüsusi təkan verdi. Azərbaycan diplomatiyası 907-ci düzəlişin ləğvi üçün xüsusi fəallıqla cəhdlər edərək ABŞ-Azərbaycan dialoqunun siyasi imkanlarından maksimum istifadə etməyə çalışdı. Aparılan araşdırma belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, ABŞ diplomatiyası BMT Təhlükəsizlik Şurasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair məsələnin müzakirəsi zamanı obyektiv mövqe tutaraq müvafiq sənədlərin qəbul edilməsinə kömək göstərmişdir. Lakin indiyədək Ermənistanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirməməsi onun dünya birliyini və bütün dövlətləri saya salmamasını nümayiş etdirir. Reallıq isə budur ki, Azərbaycan tərəfi münaqişənin həllinə dair yaradılmış ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin fəaliyyətinə ciddi münasibət bəsləyərək problemin tənzimlənməsi üçün onun söylərini gücləndirməyə çalışsa da bu istəklər hələlik nəticə verməmişdir. Bu da təbii olaraq Azərbaycan tərəfinin kəskin narazılığına səbəb olmuşdur. Azərbaycan rəhbərliyi ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin fəaliyyətinə dəfələrlə tənqidi yanaşmış və söylərini artırmağı tələb etmişdir. Təhlil göstərir ki, ATƏT-in passiv fəaliyyətinin aradan qaldırılması ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunda mühüm mövzulardan biri olmuşdur. Bu dialoqun nəticəsində ATƏT-in Budapeşt Sammitində regional konfliktlərin, o cümlədən, Dağlıq Qarabağ konfliktinin həlli ayrı-ayrı dövlətlərin inhisarından alınaraq ATƏT-in səlahiyyətinə verildi. Beləliklə, regiondakı maraqların münaqişələr yaratmaqla saxlamağa çalışan Rusiya Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində iddia etdiyi inhisarçılıqdan qismən uzaqlaşdırıldı. Münaqişə edən

tərəflər arasında atəşkəs imzalsansa da bu hələ problemin həlli demək deyildi.

Azərbaycan diplomatiyası başa düşürdü ki, regionda «nə müharibə, nə sülh» vəziyyəti konfliktin real həllini təmin edə bilməz. Ona görə də bu problem ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunun başlıca mövzusunə çevrildi. İkitərəfli danışıqlar prosesində Azərbaycan tərəfi Dağlıq Qarabağın müstəqillik statusu istəməsi niyyətini qətiyyətlə rədd edərək bunun qeyri-mümkünlüyünü birmənalı şəkildə bildirdi. Önəmli məqamdır ki, 1996-cı ildə ATƏT-in Lissabon Sammiti ərəfəsində keçirilən ABŞ-Azərbaycan dialoqunda Dağlıq Qarabağın müstəqillik statusunun əsassız olması məsələsinin geniş təhlil olunması dünya birliyini Azərbaycan həqiqətinə inandırmaq, eləcə də yüksək Zirvə görüşü ərəfəsində ictimai rəyi pozitiv formalaşdırmaq Azərbaycan diplomatiyasının ciddi uğuru sayıla bilər. Azərbaycan diplomatiyasının aktiv fəaliyyəti sayəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü bir daha təsdiq edildi və Lissabon Sammiti ATƏT-in fəaliyyətinin daha intensivləşdirilməsi barədə xüsusi qətnamə qəbul etdi. Həmin dövrdə erməni separatist ideologiyası təklildə qaldı. Xüsusilə sammit ərəfəsində (1996-cı il oktyabrın 29-da) Dağlıq Qarabağda keçirilmiş «prezident seçkiləri» ABŞ tərəfindən pislənilmişdi. Bu da təbiidir, çünki «sabit sistemli Avropa» ideyası bu gün dünya dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycanın milli mənafelərinə tamamilə uyğundur. Bütün yuxarıda göstərilən bu məsələlər ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunda başlıca müzakirə obyektləri oldu.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan-ABŞ siyasi dialoqu inkişaf edərək təkmilləşmiş və yeni formalarla zənginləşmişdir. İki ölkə arasında siyasi dialoq məktublaşmalardan nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərlərindən inkişaf edərək yüksək səviyyəli görüşlərə keçdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyevin 1997-ci ilin avqustunun 1-də ABŞ-a rəsmi səfəri ərəfəsində və danışıqların aparıldığı dövrdə ABŞ mətbuatında dərc olunan materialların təhlili göstərir ki, ABŞ-

Azərbaycan siyasi dialoqunun hər iki ölkə üçün əhəmiyyəti xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə köməklikdə yüksək qiymətləndirilir. Tanınmış amerikalı diplomat S.Talbot etiraf edirdi ki, Azərbaycan ABŞ-ın xarici siyasətində rol oynayır və buna görə də Amerika Birləşmiş Ştatlarının birincidərəcəli vəzifəsi Qafqazda münaqişələri tənzimləməkdə daha fəal iştirak etməkdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin ABŞ-a səfərinin nəticələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın ABŞ-da, eləcə də Qərbi ölkələrində nüfuzu artdıqca Ermənistan və xüsusilə onun arxalandığı ölkələr Cənubi Qafqazdakı geosiyasi nüfuzunu itirməyə doğru gedir.

Belə vəziyyət regionda ABŞ, Türkiyə və digər Qərbi dövlətlərinin rolunu artırır. Lakin fikrimizcə, Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin böyük dövlətlərin regionda qarşিদurması ilə deyil, əməkdaşlığı ilə həll etmək mümkündür. Cənubi Qafqaz regionu qarşিদurma deyil, əməkdaşlıq regionuna çevrilməli, terrorizm və separatizmin kökü kəsilməlidir.

ABŞ-Azərbaycan dialoqu çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həllində mühüm mərhələlərdən biri 2001-ci ilin aprelində keçirilən Ki-Uest danışıqları olmuşdur. Hələ görüş ərafəsində Azərbaycan diplomatiyası ümidvar olduğunu bildirdi ki, ATƏT-in həmsədrləri ilə görüşlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin axtarılması potensialını artırır. Ki-Uestdə keçirilən görüşün mühüm siyasi əhəmiyyəti var idi. Amerika diplomatiyasının vasitəçiliyi ilə keçirilən danışıqlar Azərbaycan tərəfinin obyektiv mövqeyinin yeni Amerika administrasiyasına çatdırılmasında əsaslı rol oynadı. Danışıqlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti geniş, tutarlı və güclü məntiqə söykənən bəyanat verərək Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətinin mahiyyətini və vurduğu ziyanları göstərdi. Bu bəyanatda Ermənistanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinə məhəl qoymaması və ATƏT-in passiv fəaliyyəti tənqid edilmişdi. Azərbaycan Respublikasının Prezi-

denti Ermənistan rəhbərliyinin qeyri-konstruktiv mövqe tutduğunu açıq-aydın bəyan etmişdi. Ki-Uest danışıqları göstərmişdi ki, Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarını saya salmaması və siyasi ambisiyalardan əl çəkməməsi yalnız erməni xalqının əleyhinə işləyir. Yeni formatda keçirilən Ki-Uest danışıqlarında müəyyən ziddiyyətlər meydana çıxmasına baxmayaraq, bu görüşlər ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqu çərçivəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həllində müəyyən diplomatik addım kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə, bu danışıqlardan sonra da Ermənistanın siyasətində dəyişiklik baş vermədi və problem sanki donduruldu.

Aparılan təhlil belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunun müasir mərhələsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu əməkdaşlıq Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mahiyyətini, səbəblərini, gedişini, təcavüzün ağır nəticələrini başa düşməyə imkan verir. ABŞ-Azərbaycan dialoqunun gedişində problemin dinc siyasi vasitələrlə həllində Ermənistanın tutduğu mövqe müzakirə edilir. Bu isə digər dövlətlərin siyasətinə və dünya ictimai rəyinə heç şübhəsiz təsir edir.

Təhlil göstərir ki, münaqişələrin həllində ABŞ-ın mövqeyində çox vaxt ikili standart da mövcuddur. Amerika diplomatiyasının belə mövqeyi bir tərəfdən, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində tarazlaşdırılmış siyasət yeritmək cəhdləri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, ABŞ-da fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin və diasporunun antiazərbaycan fəaliyyətinin nəticəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi Amerika dairələrində hələ də yersiz xristian təəssübkeşliyi qalmaqdadır. 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş terror aktı bir daha göstərdi ki, beynəlxalq terrorizm və onun bir qolu olan erməni təcavüzkarlığının qarşısının alınması dünya birliyini daim düşündürməlidir. Yaranmış şərait sivilizasiyaya təhlükə yaradan şərə qarşı dövlətlərin birgə fəaliyyətini zəruri edir. Bununla belə, 11 sentyabr hadisəsi münaqişələrin həllini önə çəkmək əvəzinə xeyli

arxa plana keçirdi. İlk növbədə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həlli prosesində sanki durğunluq yarandı. Bu isə erməni təcavüzkarlığını şirnikləndirərək işğalın dayandırılmasına və nəticələrinin aradan qaldırılmasına mane oldu.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində ümumi vasitələrdən biri olan ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunu inkişaf etdirmək məqsədilə aşağıdakı tövsiyələri ikitərəfli münasibətlərin inkişafında nəzərə almağı məqsəduyğun hesab edirik:

- Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti dövlətimizin milli mənafələrini ciddi qorumaq və dünya inteqrasiya proseslərinə inamla daxil olmaq baxımından düzgün və səmərəli qurulması prosesi davam etdirilməlidir. Bu amil respublikamızın beynəlxalq mövqelərinin güclənməsinə və ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunun pozitiv məcrada inkişafına kömək etmiş olar;

- Azərbaycan diplomatiyasının ikilitərəfli və çoxtərəfli müstəvidə siyasi dialoqun inkişaf etdirilməsi və Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün müxtəlif variantlar işləyib hazırlanması faydalı olardı;

- Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəbləri, gedişi və vurduğu ziyanlar, erməni tərəfinin tutduğu mövqenin mahiyyətini açmaq üçün müxtəlif vasitələrdən – parlament diplomatiyasından, ABŞ-dakı lobbı təşkilatları ilə əlaqələrinin qurulmasından və Azərbaycan diasporasından istifadə edilməlidir. Bu məqsədlə xaricdəki Azərbaycan diasporunun siyasi-iqtisadi və mədəni təşkilatlanma mexanizmlərini işləyib hazırlamaq vacibdir. Bu iş, təbii ki, müəyyən maliyyə dəstəyi, bütövlükdə siyasi mədəniyyət tələb edir. Ən mühüm addım olaraq ABŞ-ın lobbı mərkəzləri ilə münasibətləri intensivləşdirsək, onların maliyyə dəstəyinə söykənə biləcək potensialın-dan istifadə etsək, bütün bu səylər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yardımçı olar.

Bu niyyətlə, ABŞ-dakı Türkiyə diasporunun da intellektual potensialından istifadə etmək olardı;

- münaqişənin ədalətli həlli naminə Türkiyənin danışıqlar prosesinə cəlb olunması məqsəduyğun olardı. Türkiyənin ABŞ-ın da strateji tərəfdaşı olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan tərəfi bu prosesin mexanizminin işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak etməlidir;

- 11 sentyabr hadisələri göstərdi ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının terrorizmə qarşı mübarizəsində Azərbaycanın iştirak etməsi olduqca vacibdir. Bu beynəlxalq əməkdaşlıq həm ABŞ-Azərbaycan siyasi dialoqunun inkişafına, həm də erməni təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş ərazilərimizdən terror bazaları kimi istifadə edən Ermənistanın fəaliyyətinin ifşa olunmasına kömək etmiş olardı;

- Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki səfirliklərinin fəaliyyəti gücləndirilməlidir;

- Azərbaycan tərəfi xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirsə bu, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həllinin maddi bazasına yardımçı olar;

- Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc siyasi vasitələrlə həlli gedişinə dair obyektiv informasiyanın xarici dillərdə yayılması işini səmərəli aparmalıdırlar.

- Virtual məkandakı boşluq aradan qaldırılmalıdır. İnformasiya mübarizəsi üçün saytları artırmaq Azərbaycan üçün günün vacib tələbidir.

www.shusha.aznet.org; www.azerigenocide.org;

www.soyqirim.com;

www.human.az; www.karabakh.gen.az;

www.karabakhdoc.azerall.info;

www.khojaly.net;

www.come.to/khojaly; www.armenianreality.com;

www.karabakh.org; www.karabakh.co.uk;

www.safarov.gen.az;

www.yurd.cjb.net; www.chingizmustafayev.com;

www.iravan.com;

www.khojaly.org.az; www.azerbaijanfoundation.org

saytlarını izləyəndə informasiya mübarizəsində fərq aydın görünür. Və yaxud Azərbaycan ərazilərinin adına uyğun erməni saytları virtual məkanda düşmənin hücumunun nümunəsidir. Ermənistan tərəfi

<http://www.nkr.am>; <http://www.nkrusa.org>;

<http://www.karabagh.am>;

<http://www.armeniapedia.org>; <http://www.shushi.org>;

<http://www.president.nkr.am>;

<http://www.gksoft.com/govt/en/nkb.html>;

<http://armenian-house.org/karabakh.html>;

<http://david.national-anthems.net/nkr.htm>;

<http://www.armeniadiaspora.com>

saytlarına yerləşdirdikləri yalan informasiya ilə dünyanı məharətlə aldatmağı hələ də bacarır. Bundan əlavə «www.google.com. (domen fərqi o qədər də rol oynamır)»da «stepanakert» yazıb axtarış verdikdə təxminən 92 min, «Xankəndi»ndə isə 32 min informasiya açılır. Bu nəyin nümunəsidir?

Nəzərə alsaq ki, indi informasiya əsridir və bu məkanda hücum daha effektiv nəticələr verir, belə olan halda bu istiqamətdə mübarizəni daha da gücləndirməliyik. Açıq şəkildə, amma müasir dünyanın qəbul edə bildiyi dildə deyilməlidir ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti regionda inteqrasiya proseslərinə, demokratikləşdirməyə mane olur və insan haqlarını pozur.

Bu istiqamətdə görülən işlərə isə heç vaxt kölgə salmaq olmaz. «Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət» adlı qətnamə layihəsi 2008-ci ildə dərc olunaraq BMT-də yayılıb. Sənədin müəllifi Azərbaycandır. Sənəddə Ermənistan silahlı qüvvələri işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal çıxmağa çağırılır. Eyni zamanda gələcəkdə Dağlıq Qarabağın erməni və azərbaycanlı icmalarının normal şəraitdə yaşayışı üçün müvafiq şərait yaradılması zəruri sayılır. Azərbaycan BMT-ni

ölkənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağda effektiv demokratik idarəetmə sisteminin yaradılmasına yardım göstərməyə çağırır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası bu vaxta kimi 4 qətnamə qəbul edib. Lakin onların heç biri həyata keçirilməyib.

Münaqişənin həlli istiqamətində 1994-cü ildə atəşkəslə bağlı imzalanmış sənəddən sonra 2008-ci il noyabrın 2-də Moskva yaxınlığındakı "Mayn Dorf" iqamətgahında prezidentlər İlham Əliyev, Serj Sarkisyan və Dmitri Medvedev Dağlıq Qarabağa dair birgə bəyannamə imzaladılar. Prezident İlham Əliyev İtaliyaya 2008-ci ilin noyabrındakı rəsmi səfəri çərçivəsində «Rai International» telekanalının «Foks neks» proqramına müsahibəsində həmin bəyannaməni belə şərh etmişdir. "Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Moskvada imzaladıqları sənəd saziş deyil, siyasi bəyannamə idi. Burada münaqişənin necə həll olunmasına dair ölkələrin mövqelərini əks etdirən bəyannamədən söhbət gedir. Həmin bəyannamənin üç vacib elementini vurğulamaq istərdim.

İlk növbədə, bu sənəd Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanıb. Dağlıq Qarabağla yox. Bu onu göstərir ki, Ermənistan rəhbərliyi münaqişə tərəflərinin Ermənistan və Azərbaycan olduğunu dərk edir. Əvvəllər bu belə deyildi. Əvvəllər onlar hamını inandırmağa çalışırdılar ki, müharibə Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan arasındadır. Məsələ budur. Bu çox vacibdir. Ermənistan rəhbəri münaqişə tərəflərinin kim olduğunu göstərən sənədə öz əli ilə imza atıb.

İkincisi, bəyannamədə deyilir ki, münaqişə beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri, həmin prinsiplər çərçivəsində qəbul edilmiş qərar və qətnamələr əsasında həll olunmalıdır. Bu o deməkdir ki. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən qərar və qətnamələrə hörmətlə yanaşılmalıdır.

Üçüncü vacib element ondan ibarətdir ki, münaqişənin həllində hər bir mərhələ beynəlxalq təminatla müşayiət olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, münaqişə mərhələ-mərhələ həll edilməlidir. Bu daim bizim mövqeyimiz olub, Ermənistanın mövqeyi isə münaqişənin paket şəklində həlli olub. Beləliklə, bu üç element danışıqlar prosesində yeni elementlərdir və mən şadam ki, Ermənistan rəhbəri bu prinsipləri, bu bəyannaməni imzalamağa özündə cəsarət tapdı. Əgər Ermənistan bu prinsiplərə riayət etsə, münaqişə asanlıqla həll oluna bilər. Münaqişənin sülh yolu ilə deyil, digər yollarla həllinə dair verdiyimiz şərhə bağlı onu demək istərdim ki, bu bəyannamədə Azərbaycanı hərbi yoldan çəkəndirən öhdəliyi heç kim tapa bilməz. Bəyannamədə «hesab edirik ki, siyasi həll yolu olmalıdır» deyilməsi fundamental hüquqlarımızdan imtina etməyimiz demək deyil. Bütün beynəlxalq normalara əsasən, hər bir ölkənin özünü müdafiə etmək hüququ var. Qafqazda heç kim müharibə istəmir. Lakin eyni zamanda, biz bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Ermənistanın iki onillikdən çox xalqımızın fundamental hüquqlarını pozması faktı ilə və heç nə baş verməməsi ilə razılaşa bilmərik. Beynəlxalq birlik məsələnin həllində lazımi rolunu oynamır. Biz ümid edirik ki, məsələyə diqqət artacaq, xüsusilə də sülhün nə qədər həssas olduğunu göstərən Qafqazdakı son hadisələrdən sonra.

Beləliklə, münaqişənin sülh yolu ilə həllinə həmişə tərəfdar olduğumu bəyan edən Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə israrlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr). I-II hissə. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001.
3. Azərbaycanda milli siyasət və strateji inkişaf XXI əsrin astanasında (sosial, siyasi və ideoloji aspektlər). Bakı: Yazıçı, 2005.
4. ATƏT-in son statistik göstəriciləri. ATƏT-in Bakı ofisinin məlumatı, 2006, noyabr.
5. Beynəlxalq təşkilatlara dair sorğu kitabı. Bakı, 2006.
6. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998.
7. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin formalaşması // Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan. Bakı, 2003, s.29-52.
8. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin müəyyənləşməsi // Heydər Əliyev irsi və Azərbaycan dövlətçiliyi. Bakı, 2005.
9. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı: «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2005, 752 s.
10. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT: Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistan-Azərbaycan münasibəti ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı, 1998.
11. Həsənov M. Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsnki müşavirəsi: Yekun Aktının həyata keçməsi problemi. Bakı, 2007.
12. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
13. Helsnki onluğu. ATƏT-in Bakı ofisinin nəşri, 2004.
14. Qasımov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, 1996.

15. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.
16. İmanova S.M. Azərbaycanın Beynəlxalq Parlament Təşkilatları ilə Əlaqələri (1991-1998-ci illər). Bakı, 2004.
17. İsmayılov F. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi tarixi kökləri və müasir dövr. Bakı, 2009.
18. Mahmudlu Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996.
19. Monika Makobey. ATƏT daxilində azadlıq və şəxsi toxunulmamazlıq hüququ. ATƏT-in Bakı ofisinin nəşri, 2002.
20. Lissabon sammiti. Bakı, 1997.

Elektron resursları

<http://www.osce.org>- ATƏT-in rəsmi saytı.

<http://www.osce.org> // baku – ATƏT-in Bakı ofisinin rəsmi saytı

Dövrü mətbuat

OSCE Journal. ATƏT-in Bakı ofisinin dövrü nəşri. 2005, iyul.